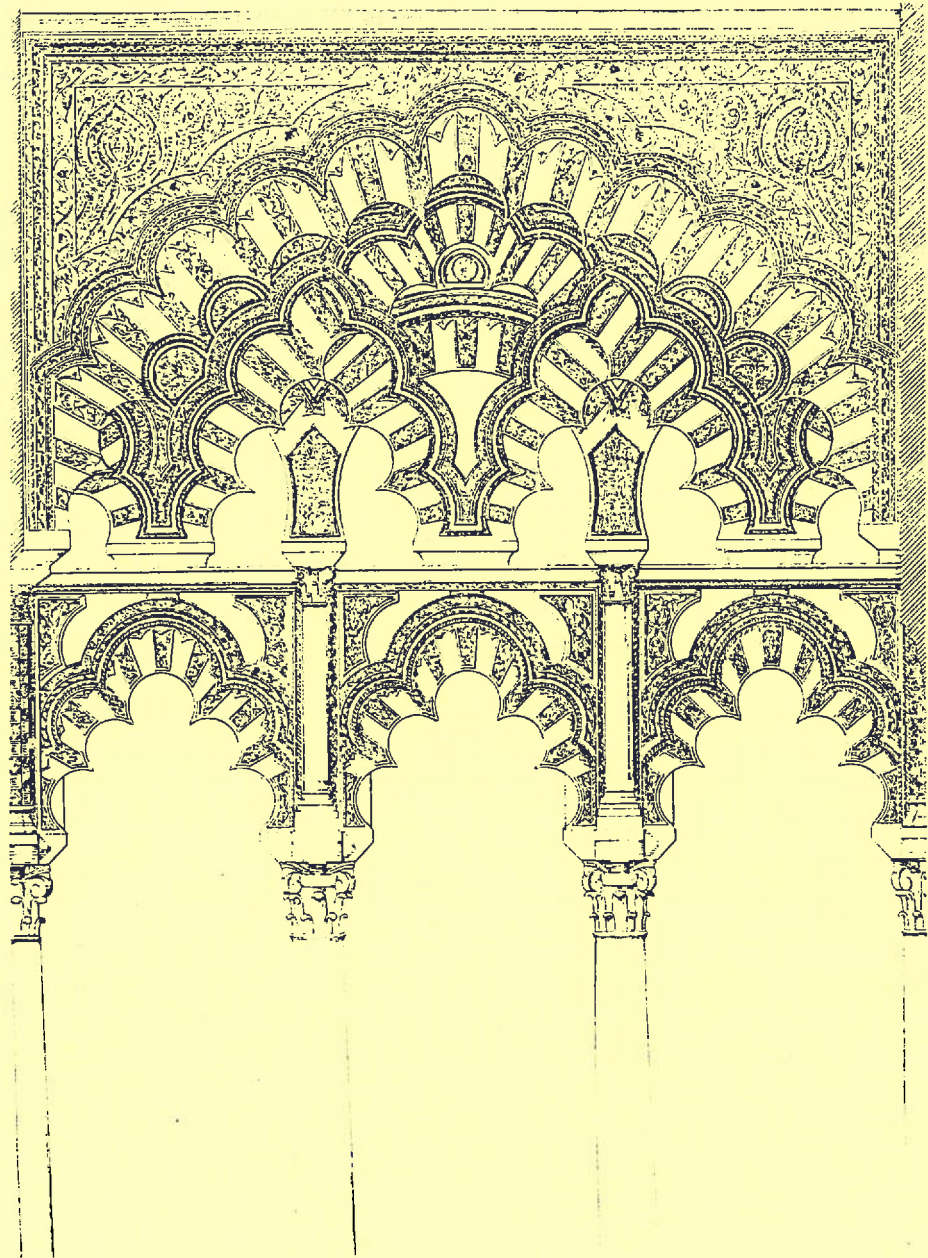

deel 2: spanje algemeen
toledo - cordoba

1950-1951

1952-1953

1954-1955

1956-1957

1958-1959

1960-1961

1962-1963

1964-1965

1966-1967

1968-1969

1970-1971

1972-1973

1974-1975

1976-1977

1978-1979

1980-1981

1. deelnemerslijst

2. nuttige spaanse woorden

3. algemene artikelen spaanse
architectuur

DEELNEMERSLIJST A & A EXCURSIE SPANJE 22 t/m 29 OKTOBER 1988

1. • D.N.H. Hazewinkel-ter Hofstede
Sassenheimstr. 20 hs
1059 BH Amsterdam
- 2 en 3. • Cees en Josephine Dam
Singel 148
1015 AG Amsterdam
- ~~4 en 5. •~~ Hans van Olphen en D.I.Hiel *Dicht*
Oranje Nassaulaan 44
1075 AR Amsterdam
6. • J.F. Pot-Keegstra
Haringvlietstraat 14
1078 KC Amsterdam
7. • Hyle Ahrens
Benedendorpsweg 16
6862 WJ Oosterbeek
- ~~8 en 9. •~~ Rob en Joke Budding-Fels
Nieuwe Leliestraat 147
1015 HC Amsterdam
10. • Auke Mulder
Nassaukade 112
1052 EA Amsterdam
- 11 en 12 Marinus L. en Nel Dorst-van Esch
Europalaan 19
2912 TB Nieuwerkerk a/d IJssel
13. • Evy Augusteijn
Emmastraat 10
1075 HT Amsterdam
- ~~14. •~~ Tom Kroeze
Parkstraat 69a
2514 JE Den Haag
- 15 en 16 Jos Bijnen en Max Bijnen-van Sleeuwen
Staringstraat 1
5343 GA Oss
- ~~17. •~~ Jelle de Boer
Cantaloupenburg 7
2514 KJ Den Haag
- ~~18. •~~ Annette de Koning
Binnenkant 30
1011 BJ Amsterdam

- 19 en 20 Antonio en Elseke Salvatore-Sandifort
Zwaardemakerlaan 17
3571 ZA Utrecht
21. • Bé Niegeman-Brand
Koningin Wilhelminalaan 6
1261 AG Blaricum
22. • Frans van Hoeken
Hofdijkstraat 15
1814 EC Alkmaar
23. • Pim van Oostrum
Blijdorplaan 159
2015 CJ Haarlem
24. A.Th. Bordes
Keizersgracht 576
1017 EM Amsterdam
25. • Maarten D. van Wensveen
Plasoord 34
3054 LL Rotterdam
- 26 en 27 Hans D.en Broni Davidson
J.J.Viottastraat 25
1071 JN Amsterdam
28. • Dorien Boasson
Vechtstraat 93 II
1079 JC Amsterdam
29. • Katie Tedder
2e Schuytstraat 169
2517 TM Den Haag
- 30 en 31 Johan en Annette Bakker-Wuite
Egelantiersgracht 594
1015 RR Amsterdam
32. • Sytze Visser
Bloemgracht 86
1015 TM Amsterdam
33. • Trude Hooykaas
Keizersgracht 610
1017 EP Amsterdam
- 34 en 35 Fons Verheijen en Joost de Haan
Postbus 48
2215 ZG Voorhout

36 en 37 Otto en Annemarie van Dijk
Bredestraat 8
6631 BC Horssen

38. Moshé Zwarts
Gein 10
1108 AD Driemond

39. Jan van Iersel
Rijnsburgerweg 28
2333 AA Leiden

40. Ton van Namen
Bazarstraat 33
2518 AH Den Haag

41. Gerard Rosbach
O.Z. Achterburchwal 141
1012 DG Amsterdam

42. Bert de Bruijn
Overwaard 11
2904 SJ Capelle a/d IJssel

43 en 44 Ronald en Jopie Wilken
Schapenweg 2
1704 DS Heerhugowaard

45. Li Lian Thé
Hoge Nieuwstraat 26
2514 EL Den Haag

46 en 47 Christof Schwencke en Gigi Calkoen
O.Z. Achterburchwal 141
1012 DG Amsterdam

ETEN EN DRINKEN

Algemeen

Weet u een goedkoop restaurant?

¿Conoce un restaurante barato?
konóSe oen restaurántie baráto?

Weet u een goed Chinees... vis... restaurant?

¿Sabe dónde hay un buen restaurante chino... de pescado?
sábe dónde áj oen boe-én resta-oerántie tsjiéno... de peskádo?

Weet u een gezellig café?

¿Conoce un café agradable?
konóSe oen kafé agradable?

Is deze tafel... plaats vrij?

¿Está esta mesa... este sitio libre?
está ésta mésa... éste siétié-o liébre?

Hebt u een tafel voor... personen?

Una mesa para... personas por favor
oena mésa para... personas por fabór

Wij willen wat eten... drinken

Queremos comer... beber algo
kerémos komér... bebér álgo

Ober

Camarero
kamaréro

Juffrouw

Señorita
senjoriéta

Dank u

Gracias
gráSjas

Waar blijft...?

¿Dónde está...?
dónde está...?

Wij willen eerst nog iets drinken

Primero queremos beber algo
prieméro kerémos bebér álgo

Wij willen bestellen

Queremos pedir (la comida)
kerémos pedir (la komiéda)

Kunnen wij (kan ik) snel iets eten?

¿Podemos (puedo) comer rápidamente?
podémos (poe-édo) komér rapidaménte?

Wat is dit?

¿Qué es esto?
ke es ésto?

Wat voor streekgerechten zijn er?

¿Qué platos típicos regionales hay?
ké plátos típiékos rechjonales áj?

Wat is uw specialiteit?

¿Cuál es su especialidad?
koe-ál es soe espeSjalidad?

Ik wil graag een andere groente hebben

Prefero otra clase de verduras
prefféro ótra kláse de berdoéras

Hebt u een (zachtgekookt) ei?

¿Tiene un huevo pasado por agua?
tjéne oen oe-ébo pasado por agwa?

Breng mij nog een...

Traigame otro...
trájgame ótro...

Ik wil graag nog wat... hebben

Deseo algo más de...
desé-o álgo mas de...

Dit is taal... niet gaar

Esto está duro... no está bien cocido
ésto está doéro... no está bjén koSiédo

Dit is niet schoon

Esto no está limpio
ésto no está liémpjo

Dit heb ik niet besteld

Esto no es lo que pedí
ésto no es lo ke pedíé

De soep is koud

La sopa está fría
la sópa está frié-a

Het heeft goed gesmaakt

Estaba muy sabroso
estába moej sabróso

Ik wil afrekenen

La cuenta por favor
la koe-énta por fabór

Is dit inclusief?

¿Está incluido?
está ienkloe-iédo?

De rekening klopt niet

La cuenta no cuadra
la koe-énta no koe-ádra

U hebt te veel... te weinig berekend

Ha contado demasiado... de menos
a kontádo demasie-ádo... de ménos

Ieder betaalt voor zich

Cada uno paga lo suyo
káda oeno pága lo sóejo

De menukaart

almuerzo	almoe-érSo	lunch
aperitivo	aperitiebo	aperitief
bebidas alcohólicas	bebiédas alkóliecas	sterke dranken
fuertes	foe-éries	
bebidas sin alcohol	bebiédas sien alkól	alcoholvrije dranken
camarero	kamaréro	ober
carne	kárne	vlees
carta de vinos	kárta de blenos	wijnkaart
cena	Séna	avondmaal
coctail	kóktel	cocktails
comida	komiéda	diner
comida del mediodía	komiéda del medioe-die-a	middagmaal
(la) cuenta	(la) kwénta	rekening
desayuno	desajóeno	ontbijt
entremeses	entreméses	hors d'oeuvres
especialidad	espeSjalidad	specialiteit
fruta	froéia	fruit
incluido	ienkloe-iédo	inclusief
menú	menóe	menu
pastel	pastél	gebak
pescado	peskádo	vis
plato del día	pláto del die-a	dagschotel
platos calientes	plátos kaljentes	warme gerechten
platos fríos	plátos frie-os	koude gerechten
platos intermedios	plátos ientermédie-os	tussengerechten
platos ligeros	plátos liechéros	kleine gerechten
platos principales	plátos prienSiepáles	hoofdgerechten
postre	póstre	dessert
primeros platos	prieméros plátos	voorgerechten
servicio	serbieSieo	bediening
servicio incluido	serblieSieo inkloeiédo	bediening inbegrepen
sopa(s)	sopa(s)	soep(en)
vino	biéno	wijn

Lijst van splizen en dranken

A

aceituna (rellena)	aSeitoéna (reljéna)	olijf (gevulde)
acelga	aSélgá	krotenloof, snijbiet
achicoria	atsjiekoria	Brussels lof
ahumado	a-oemádo	gerookt
ajo	ácho	knoflook
ala	ála	vleugel, vleugelspits
albaricoque	albariekóke	abrikoos
albóndiga	albóndiega	vleesballetjes
alcachofas	alkatsjófjas	artisjokken
alcaparras	alkapárras	kappertjes
almejas	alméchas	mosselen
almendra	alméndra	amandel
alubias	aloébjas	bonen

ancas de rana	<i>ankas de rána</i>	kikkerbiljetjes
anchoa	<i>antsjóa</i>	ansjovis
andarrios	<i>andarrié-os</i>	pluvier
anguila	<i>angiéla</i>	aal, paling
angulas	<i>angoélas</i>	palinkjes
anis	<i>aniés</i>	anijstlikeur
apio	<i>ápie-o</i>	selderij
arándano	<i>arándano</i>	bosbes
arenque (ahumado)	<i>arénke a-oemádo</i>	haring (gerookt)
arroz (con leche)	<i>arróS (kon létsje)</i>	(zoet) rijst (gerecht)
asado	<i>asádo</i>	gebraden
asado de buey	<i>asádo de bwéj</i>	ossebraad, rosbief
atún (en aceite)	<i>atoén (en aSéite)</i>	tonijn (in olie)
avellana	<i>abeljána</i>	hazelnoot
aves asadas	<i>ábés asádas</i>	gebraden vogels

B

bacalao	<i>bakaláo</i>	stokvis, kabeljauw
barbada	<i>barbáda</i>	gladde tarbot
batatas (en dulce)	<i>batátas (en doélSe)</i>	(zoet) aardappel (gerecht)
batido (de limón, fresa, café enz.)	<i>batiédo (de liemón, frésa, kafé)</i>	milkshake (citroen, aardbei, koffie enz.)
berberechos	<i>berberétsjos</i>	schelpdiertjes
berenjena	<i>berenchéna</i>	aubergine
biftec	<i>biefsték</i>	biefstuk
bizcocho	<i>bieSkótsje</i>	beschuit
bocadillo de (jamón; queso)	<i>bokadiéljo de (chamón; késo)</i>	broodje (ham; kaas)
bonito	<i>boniéto</i>	tonijn
boquerones	<i>bokerónes</i>	verse ansjovis
brazo de gitano	<i>bráSo de gietáno</i>	soort gebak
budín	<i>boedién</i>	pudding
buñuelos de crema	<i>boenjoe-élos de kréma</i>	soort gevulde oliebol

C

caballa en aceite	<i>kabálja en aSéite</i>	makreel (in olie)
cabrito	<i>kabriéto</i>	jonge geit
calamares (en su tinta)	<i>kalamáres en soe tiénta</i>	inktviszen (in eigen inkt)
consomé con huevo	<i>konsomé kon oewébo</i>	bouillon met ei
callos a la madrileña	<i>káljos a la madriélnja</i>	ingewanden (Castilië)
camarón	<i>kamarón</i>	zeekreeftje
canalones	<i>kanalónes</i>	gevulde deegrolletjes
cangrejo	<i>kangrécho</i>	krab
capón	<i>kapón</i>	gemeste haan
caracoles	<i>karakóles</i>	slakken
caracú de buey	<i>karakoé de bwéj</i>	ossemerg
carne de cerdo (asada)	<i>kárne de Serdo (asáda)</i>	(gebraden) varkensvlees
carne de lechón	<i>kárne de leisjón</i>	speenvarkenvlees
carne de ternera	<i>kárne de ternéra</i>	kalfsvlees
carne de vaca	<i>kárne de báka</i>	rundvlees
carne picada	<i>kárne piekáde</i>	gehakt
carne rebozada	<i>kárne reboSáda</i>	gepaneerd vlees
carpa	<i>kárpa</i>	karper
castaña	<i>kastánja</i>	kastanje
caviar	<i>kabjár</i>	kaviaar
cazoleta	<i>kaSoléttá</i>	witte-bonenschotel met worst
cebollas	<i>Sebóljas</i>	uien
centollo	<i>Sentóljo</i>	grote krab
cerveza	<i>SerbéSa</i>	bier
cerdo	<i>Sérdo</i>	varkensvlees
cereza	<i>SéréSa</i>	kers
chanquetes (Malaga)	<i>tsjankétes</i>	heel kleine visjes
chocha	<i>tsjótjsja</i>	snip
chorizos	<i>tsjoriéSos</i>	worst van rund- en varkensvlees
chuleta de cordero	<i>tsjoeléta de kordéro</i>	lamskotelet
chuleta de ternera	<i>tsjoeléta de ternéra</i>	kalfskotelet
chuleta de cerdo	<i>tsjoeléta de Serdo</i>	varkenskotelet
churros	<i>tsjoérrros</i>	slingers van gebakken deeg met suiker
ciervo	<i>Sie-érbo</i>	hart
cigala	<i>Siegála</i>	kleine kreeft
ciruela	<i>Sieroe-éla</i>	pruim
clarcte	<i>klaréte</i>	lichtrode niet zoete wijn
cochinillo asado	<i>kosjieniéljo asádo</i>	gebraden speenvarken
cocido	<i>koSiédo</i>	gekookt

cocido	<i>koSiédo</i>	schotel van grauwe erwten met aardappelen, vlees enz.
codorniz	<i>kodornieS</i>	kwartel
col ácida	<i>kol áSieda</i>	zuurkool
cola de buey	<i>kóla de bwéj</i>	ossestaart
coles de bruselas	<i>kóles de broesélas</i>	spruitjes
coliflor	<i>kolieflór</i>	bloemkool
colinabo	<i>koliénábo</i>	kleine koolraap
coñac	<i>konják</i>	cognac
concha con sesos	<i>kónusja kon sésos</i>	schelp met hersens gevuld

conejo	<i>konécho</i>	konijn
cordero	<i>kordéro</i>	lamsvlees
corzo	<i>kórSo</i>	rec
costilla de ternera	<i>kostiélja de ternéra</i>	kalfsrib
costilla de vaca	<i>kostiélja de báka</i>	runderrib
costillas de cerdo	<i>kostiélas de Sérdo</i>	varkensribbetjes
crepes	<i>krépes</i>	pannekoeken
criadillas	<i>kriadiéljas</i>	geslachtsorganen van een stier of lam

croquetas de patata	<i>krokéts de patáta</i>	aardappelkroketten
cuba libre	<i>koéba liébre</i>	rum-cola

D

dátil	<i>dátiel</i>	dadel
dulce de cáscara de naranja	<i>doélSe de káskara de naráncha</i>	zoet gerecht van sinaasappelschil

E

endivia	<i>endiebjá</i>	andijvie
en escabeche	<i>en eskabétsje</i>	gemarineerd
en jalea	<i>en chaléa</i>	in gelei
ensaimada	<i>ensáimada</i>	opgerolde boterkoek
ensalada	<i>ensaláda</i>	salade, sla
ensalada de arenque	<i>ensaláda de arénke</i>	haringensalade
ensalada de gambas	<i>ensaláda de gámbas</i>	garnalensalade
ensalada de frutas	<i>ensaláda de froéttas</i>	vruchtensalade
ensalada de langosta	<i>ensaláda de longósta</i>	kreeftensalade
ensalada de legumbres	<i>ensaláda de legoém-bres</i>	groentesalade
ensaladilla Rusa	<i>ensaladiélja roésa</i>	aardappelsalade
ensalada de pescado	<i>ensaláda de peskádo</i>	vissalade
ensalada de remolacha	<i>ensaláda de remolátsja</i>	bietensalade
ensalada de tomates	<i>ensaláda de tomátes</i>	tomatensalade
ensalada marquesa	<i>ensalada markésa</i>	salade van tomaten, ui en peterselie
espárragos	<i>espárragos</i>	asperges
espinacas	<i>espiénáSas</i>	spinazie

F

fabada asturiana (Asturië)	<i>fábadaastoejána</i>	gerecht van grote witte bonen
faisán	<i>faisán</i>	fazant
filete de buey	<i>fieléte de bwéj</i>	ossefilet
flan	<i>flán</i>	pudding
frambuesa	<i>framboe-ésa</i>	framboos
fresa	<i>frésa</i>	aardbei
frito al horno	<i>frieto al órno</i>	gegratineerd
fruta (del tiempo)	<i>froéttá del tjempo</i>	fruit (van het seizoen)

G

galleta	<i>galjéttá</i>	biscuit
gambas a la plancha	<i>gámbas a la plántsja</i>	gegrilde garnalen
ganso (silvestre)	<i>gánsó (sielbéstire)</i>	gans (wilde)
garbanzo	<i>garbánSo</i>	Spaanse erwt
gazpacho (Andalusie)	<i>gaSpátsjo</i>	koude dikke soep
granada	<i>granáda</i>	granaatappel
granizado de café	<i>granieSádo de kafé</i>	koffie met stukjes ijs
granizado de limón	<i>granieSádo de liemón</i>	citroensap met stukjes ijs
grosellas	<i>grosélljas</i>	bessen
guinda	<i>giéndá</i>	morel
guisado	<i>giesádo</i>	gestoofd
guisado de cordero	<i>giesádo de kordéro</i>	schapevlees
guisado de liebre	<i>giesádo de liebre</i>	schapevlees
con salsa negra	<i>kon salsa négra</i>	hazepeper

guisado de ternera guisantes	<i>giesádo de ternéra</i> <i>giesántes</i>	kalfsragoût doperwien	membrillo menudillos merluza mermelada mero mollejas mora morcilla	<i>membriéljo</i> <i>menudiéljos</i> <i>merlôeSa</i> <i>mermeláda</i> <i>méro</i> <i>moljéchas</i> <i>móra</i> <i>morSiélja</i>	kweeper vleeschotel soort schelvis (heek) jam griet, heilbot zwezerik moerbes bloedworst
H					
habas helado de café helado/chocolate helado/crema helado/crema almendrado helado/fresas helado/limón helado/naranjas helado/piñas helado/vainilla hígado hígado de cerdo hígado de buey hígado de ganso hígado de ternera higo horchata (de chufa) huesos de cerdo huevos al plato huevos duros huevos frescos huevos fritos (con jamón) huevos fritos con tocino huevos rellenos huevos revueltos huevos pasados por agua	<i>ábás</i> <i>eládo de kafé</i> <i>eládo tsjokoláite</i> <i>eládo krému</i> <i>eládo kremu</i> <i>almendrádo</i> <i>eládo frésas</i> <i>eládo liemón</i> <i>eládo naránchas</i> <i>eládo piénjas</i> <i>eládo bajniélja</i> <i>iégado</i> <i>iégado de Serdo</i> <i>iégado de bwéj</i> <i>iégado de gánso</i> <i>iégado de ternéra</i> <i>iego</i> <i>orisjáta (de tsoéfa)</i> <i>oe-ésos de Sérdo</i> <i>oewéhos al pláto</i> <i>oewéhos doéros</i> <i>oewéhos fréskos</i> <i>oewéhos friéto (kon chamón)</i> <i>oewéhos friéto kon to Sieno</i> <i>oewéhos reljénos</i> <i>oewéhos reboe-éltos</i> <i>oewéhos pasádos por agua</i>	tuinbonen koffie-ijs chocoladeijs roomijs roomijs met bitter-koekjes aardbeienijs citroenijs sinaasappelijs ananasijs vanilleijs lever varkenslever osselever ganzelever kalfslever vrij notenmelk (drank) varkenskluijsjes spiegeleieren hardgekookte eieren verse eieren gebakken eieren (met ham) gebakken eieren met spek gevulde eieren roereieren zachtgekookte eieren	nabo naranja nata navaja nuez nuez moscada	<i>nábo</i> <i>naráncha</i> <i>náta</i> <i>nabácha</i> <i>noe-éS</i> <i>moe-éS moskáda</i>	soort knolraap sinaasappel (slag)room soort weekdier noot nootmuskaat
O					
			ostiones ostras	<i>ostie-ónes</i> <i>óstras</i>	oesters (grote) oesters
P					
			paella	<i>pa-élja</i>	rijstschotel met vlees en/of vis
			paloma pan papilla papilla pasteles pasas pasas de Corinto pastel de caza pastel de fian pastel de fresa pastel de hígado de ganso pastel de manzana pastel de paloma	<i>palóma</i> <i>pan</i> <i>papiélja</i> <i>pastéles</i> <i>pásas</i> <i>pásas de koriénto</i> <i>pastél de kaSa</i> <i>pastél de fián</i> <i>pastél de frésa</i> <i>pastél de iegado de gánso</i> <i>pastél de manSána</i> <i>pastél de palóma</i>	duif brood pap gebakjes rozijnen krenten wildpastei roombroodje aardbeiengebak ganzeleverpastei appelgebak duivepastei
			pastel merengue patatas fritas	<i>pastél merénge</i> <i>patátas friétoas</i>	schuimgebak gebakken aardappelen patates frites
			patatas fritas a la francesa patatas rellenas patitas de cerdo pato (silvestre) pavo trufado	<i>patátas friétoas a la franSésa</i> <i>patátas reljénas</i> <i>patitias de Sérdo</i> <i>páto (sielbéstre)</i> <i>pábo troefádo</i>	gevulde aardappelen varkensspootjes eend (wild) kalkoen gevuld met truffels
			pechuga pepino pepinos en vinagre pera perca percebes perdis perejil perifolio pescado (seco) pez espada picadillo de ternera pierna de cordero pierna de gama pierna de ternera pimienta pimiento piña plátanos (fritos) platija pollo (frito) pomelo postre potaje puchero (ook wel: cocido a la española)	<i>petsjoéga</i> <i>pepiéno</i> <i>peplenos en bienágre</i> <i>péra</i> <i>pérka</i> <i>perSébes</i> <i>perdiéS</i> <i>perechiél</i> <i>periefólie-o</i> <i>peskádo (séko)</i> <i>péS espáda</i> <i>piekaditéljo de ternéra</i> <i>pjérna de kordéro</i> <i>pjérna de gama</i> <i>pjérna de ternéra</i> <i>piemjenta</i> <i>piemjento</i> <i>piénja</i> <i>plátanos (friétoas)</i> <i>platiécha</i> <i>póljo (friéto)</i> <i>pomeélo</i> <i>póstre</i> <i>potáche</i> <i>poetsjéro (koSiédo a la espanjólja)</i>	borst komkommer augurken in het zuur peer baars soort schaaldier patrijs peterselie kervel (gedroogde) vis zwaardvis kalfsgehakt schapebout reebout kalfsbout peper paprika ananas (gebakken) bananen schol (gebraden) kip grapefruit nagerecht maaltijdsoep gerecht van verschillende soorten vlees, groenten, aardappelen en kruiden pudding prei inktvis
			pudin puerro pulpo	<i>poedién</i> <i>poe-étro</i> <i>poélpjo</i>	
J					
jamón serrano jamón dulce jamón (de pays) jamón de York jengibre jerez (seco, dulce) judías verdes jugo de frutas jugo de limón jugo de naranja jugo de tomate	<i>chámón serráno</i> <i>chamón doélSe</i> <i>chamón de pa-iés</i> <i>chamón de jork</i> <i>chenchiébre</i> <i>cheréS (séko, doélSe)</i> <i>choedié-as bérdes</i> <i>choégo de froétas</i> <i>choégo de liemón</i> <i>choégo de naráncha</i> <i>choégo de tomáte</i>	rauwe boerenham ham als broodbeleg (rauwe) ham gekookte ham gembei sherry. (droge, zoete) sperziebonen vruchtensap citroensap sinaasappelsap tomatensap			
L					
langosta langostino leche lechuga legumbre lengua de buey lengua de ternera lenguado lentejas licor liebre limón lomo de cerdo lomo de vaca longaniza lubina lucio	<i>langósta</i> <i>langostiéno</i> <i>léis</i> <i>leisjoégu</i> <i>legómbre</i> <i>léngra de bwéj</i> <i>léngra de ternéra</i> <i>léngrádo</i> <i>lentiéhus</i> <i>liekór</i> <i>ljébre</i> <i>liemón</i> <i>lómo de Sérdo</i> <i>lómo de báku</i> <i>longaniéSa</i> <i>loébiéna</i> <i>loeSjo</i>	kreeft soort garnaal melk kropsla groente ossetong kalfstong tong (vis) linzen likeur haas citroen varkenshaas runderhaas lange braadworst zeewolf snoek			
M					
macis maíz (mazorca) málaga mandarin mandarín mantequilla manzana marinado mejillones melocotón melón	<i>máSies</i> <i>ma-iéS (maSórka)</i> <i>málaga</i> <i>mandarién</i> <i>manekiélja</i> <i>manSánu</i> <i>mariénádo</i> <i>mechieljónes</i> <i>melokotón</i> <i>melón</i>	foelie maïs (kolven) donkere zoete wijn mandarijn boter appel gemarineerd mosselen perzik meloen			

Q

queso	<i>késo</i>	kaas
R		
rabanos	<i>rábanos</i>	radijsjes
rape	<i>rápe</i>	zeeduivel (vis)
raya	<i>rája</i>	rog (vis)
remolacha	<i>remolátsja</i>	biet
repollo	<i>repóljo</i>	wittekool
riñones	<i>rienjónes</i>	niertjes
riñones de cerdo	<i>rienjónes de Sérdó</i>	varkensniertjes
riñones de cordero	<i>rienjónes de kordéro</i>	lamsnieren
riñones de ternera	<i>rienjónes de ternéra</i>	kalfsnieren
rodoballo	<i>rodobáljo</i>	tarbot
ron	<i>ron</i>	rum
ruibarbo	<i>roe-iebárbo</i>	rabarber

S

salchichón	<i>saltsjietsjón</i>	salami
salchichón de hígado	<i>saltsjietsjón de iégado</i>	leverworst
salmón	<i>salmón</i>	zalm
salmonetes	<i>salmonétes</i>	poon
sandía	<i>sandíe-a</i>	watermeloen
sangría	<i>sangrié-a</i>	wijn met citroenschil
sardinas	<i>sardiénas</i>	sardines
sardinas ahumadas	<i>sardiénas a-oemádas</i>	sprot
sesos	<i>sésos</i>	hersenen
setas	<i>sétas</i>	paddestoelen
solomillo	<i>solomiéljo</i>	ossehaas
sopa de arroz	<i>sópa de arrós</i>	rijstsoep
sopa de cola de buey	<i>sópa de kóla de bwéj</i>	ossestaartsoep
sopa de fideos	<i>sópa de fiedéos</i>	vermicellisoep
sopa de garbanzos	<i>sópa de garbán.Sos</i>	Spaanse erwtensoep
sopa de lentejas	<i>sópa de lentéchas</i>	linzensoep
sopa de pescado	<i>sópa de peskádo</i>	vissoep
sopa de ranas	<i>sópa de ránas</i>	kikvorsensoep
sopa de tortugas	<i>sópa de tortoégas</i>	schildpadsoep
sopa de tomate	<i>sópa de tomáte</i>	tomatensoep

T

tapas	<i>tápas</i>	borrelhapjes
ternera	<i>ternéra</i>	kalfsvlees
tocino (frito)	<i>toSiéno (friéto)</i>	spek (gehakken)
tomates	<i>tomátes</i>	tomaten
tomates rellenos	<i>tomátes reljénos</i>	gevulde tomaten
tortilla española	<i>tortielja espunjóla</i>	dikke omelet met uien en aardappelen
tortilla francesa	<i>tortielja frunSétsa</i>	omelet
trucha (a la navarra)	<i>troétsja (a la nabárra)</i>	forel
trufas	<i>troéfas</i>	truffels
turrón (Alicante)	<i>toerrón</i>	zachte noga

U

uva	<i>oéba</i>	druif
-----	-------------	-------

V

venado	<i>benádo</i>	hert
verdolaga	<i>berdólága</i>	postelein
verduras	<i>berdoéras</i>	groenten
vinagre	<i>bienágre</i>	azijn

Y

yemas	<i>jémas</i>	snoepgoed van eierdooiers
yogur	<i>jogoér</i>	yoghurt

Z

zanahorias	<i>Sana-orjas</i>	worteltjes
zarzuela	<i>Sarsoe-éla</i>	gemengde visschotel

Introduction
Kenneth Frampton

From the dubiously privileged and strangely disadvantaged point of view of the Anglo-Saxon world it is astonishing how Spain remains an unknown country. For many I regret to say this pathetic ignorance is hardly experienced as a loss, such is the measure of their demoralization and confusion, or alternatively, in the case of the United States, the depth of their isolation and complacency. Despite the increasing publication of Spanish work over the last five years this resistance remains, although one imagines that the recent appointment of Rafael Moneo to the chairmanship of the department of architecture at the Graduate School of Design, Harvard University, will help to change this. One can only hope that the net result of this surprising and well deserved appointment will be to increase the influence of contemporary Spanish architecture on the building culture of North America and not the other way round. Indeed one could make the case that the intense and sometimes avid interchange that has taken place over the last fifteen years between New York and Barcelona has not always been to the benefit of contemporary Catalan architecture. I am, of course, referring to the deleterious effect of the 'semiotic' approach of Venturi on the work and thought of some of the best architects in Barcelona; an influence which fortunately has been both assimilated and *critically* mediated by the 'cénacle' around the review *Arquitecturas Bis*.

The great structural and tectonic capacity of the Madrid 'masters' (I am using Baeza's terminology) has very little to gain from the more fashionable works of the American 'star' architects, who scenographic or, let us say, cheaply packaged production hardly qualifies, in my view, as architecture at all. From this standpoint the work of Fernández Alba, Saenz de Oiza, Carvajal and De la Sota stands out as a value which can hardly be matched by the best American practitioners and this criterion of comparison could be applied to the work of many other European 'masters,' with the judgment, at least as far as recent building is concerned, still coming out in favour of Spain. Where else in the world can one find a recent office building having the delicacy, lucidity and elegance of Oiza's Banco de Bilbao, or a merchant bank with the cultivated vibrance of Moneo's Bankinter. Consciously or otherwise, an outsider feels that such works are the backbone of the so ca-

lled Escuela de Madrid. We can see that there is a line of development here that runs however intermittently from Oiza, through to his prime pupil Moneo and beyond and it is, I assume, the younger Madrid architects, loosely assembled now about the 'leadership' of Alberto Campo Baeza, who carry this line forward, adapting and reinterpreting the strong sensibility of Oiza, Alba, Carvajal and De la Sota to the challenge of new work.

It is astonishing how this younger generation has added to this native cultural base, the two strong 'lines' running through European architecture over the past fifty years; the rational line stemming from Terragni and the Gruppo 7 and the organic line that begins with Alvar Aalto's own house built in Helsinki in 1934. These 'lines' one could argue are momentarily fused together in Aalto's Viipuri Library of 1935 and the blocky massing of this building seems to hover like a benevolent and inspiring ghost behind much of the younger work coming from the young Spanish architects. Indeed it is astonishing how the evident and latent rationalism of this work emanates an entirely different spirit from that which seems to inform the architecture of the Italian Tendenza, although the projects of Giorgio Grassi can surely be singled out, above all his Elementary School at Tollo (Chietti) of 1975, as being close too much of that which is now being projected by such architects as Campo Baeza, Junquera-Pérez Pita, Ruiz Cabrero-Perea and Ignacio Vicens y Hualde. Less obsessed with the gridded logic of trabeation and with the metaphysical resonances of stark white walls punctuated by black windows and the use of simple, not to say simplistic cuneiform squared fenestration, the rationalism of Spain seems fortunately more concerned with the power of blocky masses, of large unbroken bricks walls, particularly when these prismatic cliff like forms are delicately inflected by the landfall of the site or by the idiosyncrasies of the urban context. It is in their urban work that the Young Spanish Architects tend to move away from their intrinsic rationalism towards the subtly inflected architecture of Alvar Aalto and Alvaro Siza. This is most evident say in the Cruz and Ortiz's realized building for the Viviendas de Protección in Villanueva del Ariscal of 1980 or in the various competition entries for the Colegio de Arquitectos in Sevilla.

Nothing surely could be more alien to the Young Spanish Architecture than Leon Krier's polemical and delimiting slogan, "I do not build because I am an architect" for the work of these young architects is predicated on the assumption that building remains an act of consummate poetic power. Quite categorically, with the possible exception of the experimental environments of Juan Navarro Baldeweg, their work is not artistic, in the sense in which the separate categories of art and architecture have been recently confused. By its very existence the architecture illustrated in this anthology resists the tendency of today's celebrated 'neoavant garde' to reduce architecture to an iconographic and/or scenographic commodity. And for all the highly mannered Piranesian commentary, one may detect in the 'masonry' cross walls of Moneo's recently completed Roman Museum in Mérida, it remains a work of rigorously *tectonic* authority; alone, in this regard, among the large museums which have been recently completed on the European continent.

This then is the continuing challenge of Spain, coming felicitously one may say in a 'retraded' time, one which is not, as yet, culturally crippled by the leading edge of consumerist modernization. This is the value that remains difficult to reach, for like all rigorous tectonic work, it remains ultimately inaccessible to the media, for it is not photogenic and it does not travel. Drawn, written and photographed, it lies there, embedded in the Iberian continent, as another norm, indeed as a hope one might say for the result of us; a hope which has to be visited and felt and touched if it is to be experienced.

De vrijheid van de Spaanse architectuur

Dorien Boasson, Rob de Graaf

De architectuur van Spanje krijgt steeds meer internationale aandacht. Spaanse architecten zijn vertegenwoordigd op grote tentoonstellingen of vervullen gastdocentschappen, en de tijdschriften publiceren hun werk. Het is een plotselinge belangstelling die nog het meest doet denken aan wat er rond 1980 gebeurd is met de Portugese architectuur en in het bijzonder met die van de School van Porto. Ook daar kwam die aandacht uit het buitenland vrij onverwacht en ook daar deed dat verschijnsel zich voor enkele jaren nadat politieke verschuivingen tot een grotere culturele openheid hadden geleid.

Na Franco's dood in 1975 en het herstel van de democratie is vanuit Spanje de belangstelling voor wat er internationaal gebeurt sterk toegenomen. Vooralsnog echter blijft Spanje niet alleen in geografisch opzicht een land 'aan de rand van Europa': economisch is het zwak en cultureel speelt het geen hoofdrol.

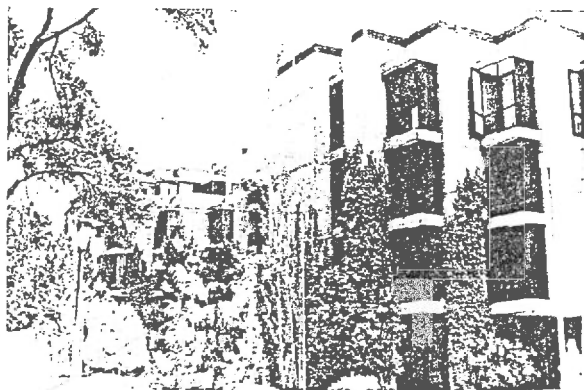
Het nieuwe politieke en culturele klimaat heeft in Spanje zelf een reeks activiteiten op gang gebracht dat zich ook uitstrekt tot de gebieden architectuur en stedenbouw. Er zijn nieuwe opgaven ontstaan en bovendien is er meer dan voorheen de gelegenheid om individuele, lokale of regionale verschillen tot uitdrukking te laten komen.

In het verleden is het nauwelijks mogelijk geweest om over één Spaanse architectuur te spreken en hetzelfde geldt in feite voor de gehele cultuur. Geografische omstandigheden en historische ontwikkelingen lopen in de verschillende delen van het land sterk uiteen, net als de contacten met andere culturen. Wat wij als Spaans kennen is vooral de cultuur van Castilië, het centrum van het Iberisch schiereiland en vanouds het domicilie van de Spaanse koningen. Vanaf de zestiende en tot in de achttiende eeuw is de macht van die vorsten tot in heel Europa en ver daar buiten

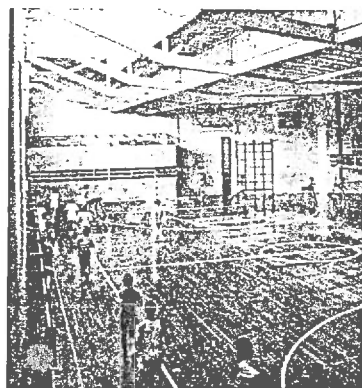
doorgedrongen. Daarna beperkte ze zich steeds sterker tot binnen de eigen landsgrenzen, maar de dominantie van het centrum rond Madrid over de andere regio's bleef bestaan – het autoritaire, centralistische Franco-regime was in dat opzicht de voortzetting van een lange traditie. Verschillen in geschiedenis, klimaat en behoefte werden ontkend of in ieder geval ondergeschikt gemaakt aan centraal opgelegde normen. Om een voorbeeld uit de architectuur aan te halen: ontwerpen voor scholenbouw werden nog maar kort geleden vanuit Madrid opgelegd, of ze nu voor San Sebastián of voor Sevilla bestemd waren.

Catalunya is het enige gebied binnen Spanje dat er steeds in geslaagd is de eigen cultuur te blijven manifesteren – een relatieve vrijheid die voor een belangrijk deel ontleend werd aan de positie van Barcelona als tweede stad van het land en aan de nabijheid van Frankrijk.

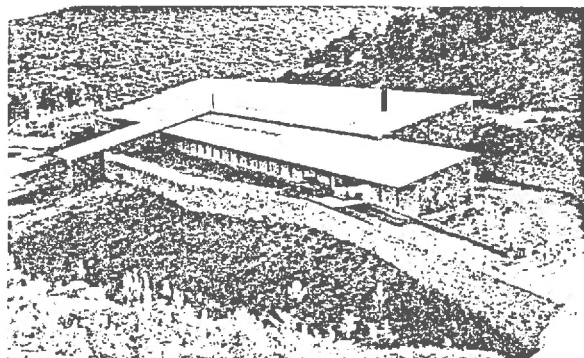
De democratie heeft het bestaan van verschillende culturen binnen Spanje bestuurlijk erkend door de instelling van de *Autonomías*, bestuurslichamen op het niveau tussen provincie en staat die, vooral doordat ze over een eigen budget beschikken, een reële zelfstandigheid kunnen ontplooien. Deze aldus verzelfstandigde gebieden krijgen nu voor het eerst de gelegenheid om hun eigen identiteit te definiëren op een andere manier dan slechts als vorm van verzet tegen het centrale gezag in Madrid. Ze moeten hun eigen behoeften- en uitgavenpatroon reguleren, iets dat behalve door economische zwakte ook door een gebrek aan bestuurlijke ervaring niet altijd even gemakkelijk is, getuige onder meer de grootse programma's op het gebied van de medische en sociale zorg waarvan de realisatie onvoltooid blijft: op meer dan één plaats in Spanje zijn voor deze vormen van dienstverlening gebouwen neergezet, maar ontbreken de finan-

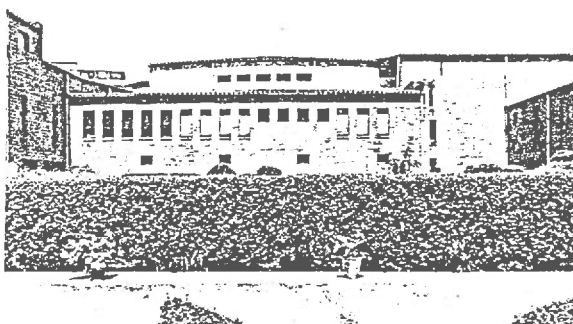
José Antonio Coderch de Sentmenat, woningbouwcomplex Calle Freixa, Barcelona, 1968-1973.

Alejandro de la Sota, gymnastiekzaal van het Colegio Miravillas, Madrid, 1961.

Jose Antonio Corrales en Ramón Molezún, kinderkolonie Miraflores de la Sierra (Madrid). 1958-1959. Foto: Pando.

Antonio Fernandez Alba, Convento del Rollo, Salamanca, 1962. Foto: Lluís Casals.

ciële mogelijkheden om ze te laten functioneren. Op het gebied van de woningbouw doen zich vergelijkbare situaties voor, zoals in Madrid waar in sommige gevallen bewoners voor nieuwe, gesubsidieerde appartementen niet meer dan dertig gulden huur per maand betalen.

Wat op langere termijn de culturele effecten van het instellen van de autonomias zullen zijn valt nog niet te zeggen. Het is duidelijk dat er nu een gerichte belangstelling bestaat voor alles wat kenmerkend is voor de eigen streek, of het nu gaat om de taal of om de bouwtraditie. Die tendens kan zich voortzetten in de richting van een steeds verdere 'autonomisering', maar het is ook mogelijk dat wat er nu gebeurt vooral de weerslag is van een zo lang opgelegd centralisme en dat op den duur de bindende krachten in de Spaanse cultuur toch sterker zullen zijn dan de middelpuntvliedende.

Tot in de jaren zestig kende Spanje slechts twee architectuuropleidingen, een in Madrid en een in Barcelona. De Madrileense school, bij het centrum van de macht, had de naam conservatief te zijn, terwijl de opleiding in Barcelona veel meer open stond voor internationale invloeden. Buiten deze twee centra heerste een provinciaal klimaat en bestond er slechts op enkele plaatsen, zoals in Galicia, een zelfstandige ontwikkeling.

Deze dominantie van Castilië en Catalunya werd aan het eind van de jaren zestig doorbroken met de oprichting van nieuwe architectuurscholen in Sevilla, San Sebastián, La Coruña, Valladolid, Valencia, Pamplona en op de Balearen. Ook de *Colegios de Arquitectos*, regionale organisaties die de zakelijke relaties tussen opdrachtgevers en architecten regelen, gingen een rol spelen in de discussie over architectuur.

Het zoeken naar de eigen identiteit, met name in de autonomias,

heeft geleid tot een historische en typologische belangstelling voor de bouwwijze van de eigen streek. Onderzoekingen op dat terrein worden door de Colegios, door de opleidingen en door de overheden gestimuleerd en monden geregeld uit in publikaties. Meer dan ooit – en misschien zelfs wel voor het eerst in zijn geschiedenis – staat Spanje als geheel open voor internationale invloeden. Overal zijn buitenlandse architectuurtijdschriften te vinden en de eigen Spaanse bladen (die veelal aan de Colegios gelieerd zijn) schenken veel aandacht aan wat elders gebeurt. Deze combinatie van belangstelling voor de eigen streek en kennis van de actuele internationale ontwikkelingen vormt de grondslag voor een grote vitaliteit.

Naast de verschillende oriëntaties in de autonomias bestaat er een vrijwel door alle Spaanse architecten gedeelde waardering voor de 'meesters' van de Spaanse architectuur die in de loop van de jaren vijftig hun praktijk begonnen zijn: Coderch, Bohigas, Corrales en Molazún, Sáenz de Oiza, Fernandez Alba en De la Sota – zoals te verwachten allemaal werkzaam in Madrid of in Barcelona. Als inspiratiebronnen uit het buitenland worden vaak Noordeuropese architecten genoemd: Aalto, Asplund, Utzon en verder Rossi, Siza en Van Eyck.

Catalunya

Historisch en geografisch is Spanje ruwweg in vier delen te onderscheiden: de mediterrane oostkust, met Catalunya en de Levant, het barse centrum van Castilië en Aragon, in het zuiden Andalucia en Extremadura en tenslotte de Atlantische kuststrook met Galicia en Baskenland.

Catalunya is vanouds gericht geweest op Italië, Frankrijk en de rest van Europa. In de architectuur van de twintigste eeuw vonden stromingen als de Jugendstil en het Nieuwe Bouwen er een goede basis, zij het dat ze er naar de eigen tradities en omstandigheden vertaald werden. Het 'Modernismo' van Gaudí, Domenich i Montaner en anderen, en later de GATCPAC (Grup d'Artistes i Tecnics Catalans per el Progrés de l'Arquitectura Contemporània) kwamen er uit voort.

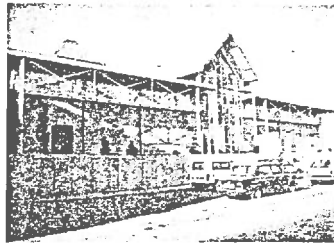
Ook onder Franco was Catalunya in staat deze contacten met het buitenland te blijven onderhouden. Na de Tweede Wereldoorlog was de oprichting van Grupo R, waar Coderch een belangrijke rol in speelde, een uiting van een heroriëntatie op het Nieuwe Bouwen, zoals die internationaal gestalte kreeg op de CIAM-congressen en in Team X.

De belangstelling voor 'gewone' bouwkunst en traditionele bouwwijzen, gecombineerd met nieuwe kennis en technische mogelijkheden is bepalend voor de architectuur die bekend is geworden als de 'School van Barcelona'. Met name het bureau Martorell-Bohigas-Mackay speelde een cruciale rol in deze ontwikkeling. Kenmerkend voor de School van Barcelona is het gebruik van baksteen of baksteenkleurige tegels, de geleding van de gevel door verspringingen en uitstekende balkons en de aandacht voor binnenruimten (patio's). Het is een moderne architectuur die zich goed voegt in de bestaande stad.

In recentere ontwikkelingen lijken de gebouwen van architecten uit de Barcelonese regio zich meer te verzelfstandigen, zonder het contact met de omgeving te verliezen. De vormen worden meer uitgesproken, de gevels gladder en de kleuren meer contrasterend dan voorheen. Ook doen postmoderne, decoratieve elementen hun intrede, al zijn maar weinig architecten echt postmodern te noemen (Bofill, Studio Per).

Andalucia

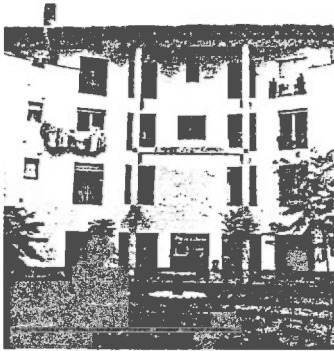
Anders dan de rest van het land is het zuiden van Spanje vanaf de achtste tot in de vijftiende eeuw door Arabieren overheerst. De invloed van hun cultuur was zo sterk dat ook nadat de Katholieke Koningen Isabella van Castilië en Ferdinand van Aragon het land heroverd hadden in hun vestingen en paleizen een duidelijk oriëntaalse stijl zichtbaar bleef. Het bebouwingspatroon bleef Arabische trekken houden: kleine, onafhankelijke en verdedigbare steden en een lage bevolkingsdichtheid op het platteland. Ook tegenwoordig is in Zuid-Spanje nog 95% van alle bebouwing geconcentreerd in de steden. En nog steeds vertonen de steden van Andalucia het beeld van smalle straten, gesloten gevels, patio's en witgepleisterde muren. Pas in de twintigste eeuw is men in lagere dichtheden gaan bouwen en volgens andere dan de traditionele patronen. De moderne stromingen in de architectuur hebben in Andalucia, anders dan in bijvoorbeeld Catalunya, tot voor kort nauwelijks een rol gespeeld. De grote 'Exposición Iberoamericana' in Sevilla van 1928 demonstreerde duidelijk de gehechtheid aan het verleden, met paviljoens die de moorse, gotische en barokke stijlen van Andalucia weerspiegelden. Als uitvloeisel van deze tentoonstelling ging men ook elders in Spanje 'Andalucische' gebouwen neerzetten – een ontwikkeling die nog eens aangeeft hoezeer Spanje buiten de stromingen stond die in

Francesc Rius, overdekte markt, Santa María de Barberá (Barcelona), 1982-1983.

Martorell-Bohigas-Mackay, woningbouw Calle Entenza, Barcelona, 1964-1970.

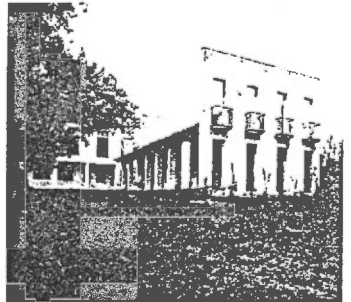
Pino Montano, Sevilla, binnenzijde van een woonblok.

Oscar Tusquets en Carles Diaz (Studio Per), woningbouw in Reus, project 1983-1984. Maquetteloto, in uitvoering vanaf 1985.

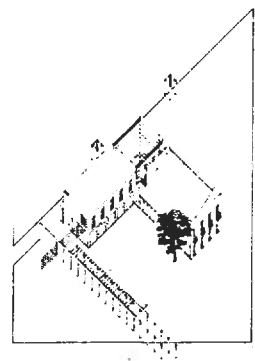
Alejandro de la Sota, Pueblo de Esquivel (Sevilla), 1948-1952. Eén van de kolonisatiedorpijes.

Guillermo Vasquez Consuegra, huis en studio van de schilder Rolando, Almensilla (Sevilla), 1980-1983.

Luis Marin de Terán en Aurelio del Pozo, woonwijk La Corza, Sevilla, 1982.

Axonometrie.

Traditionele woning in Galicia. Uit: F. García Mercadal, *Arquitecturas regionales españolas*, Madrid 1984.

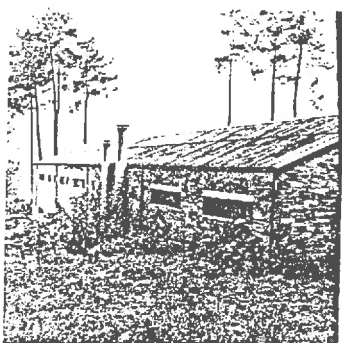

Pazo de Malpica

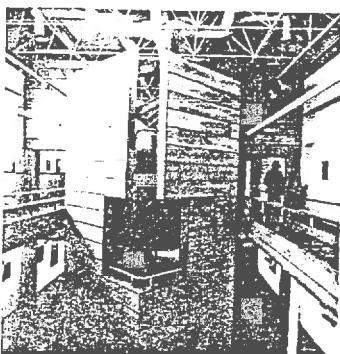
Manuel Gallego Jorroto, eigen huis in El Carballo (La Coruña), 1979.

Foto's: Manuel Gallego.

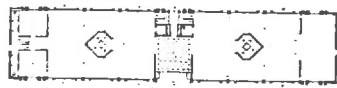
Plattegrond begane grond.

Oostgevel.

Xosé Manuel Casabella, Kiosko Alfonso, La Coruña, 1892-1984. Verbouwing van een paviljoen tot expositiegebouw.

Plattegrond begane grond.

Plattegrond verdieping.

Doorsneden.

deze periode elders in Europa de architectuur beroerden. De dorpjes die in het kader van de 'kolonisatiepolitiek' van de centrale overheid gedurende de jaren veertig en vijftig in Andalucia en Extremadura zijn gebouwd sluiten wel aan bij de rationele bewegingen zoals die inmiddels ook de architecten van Barcelona en Madrid waren gaan beïnvloeden, maar deze dorpen waren dan ook door architecten uit het noorden ontworpen. Sinds de oprichting van de Escuela Técnica Superior de Arquitectura in Sevilla aan het eind van de jaren zestig is de kennis van zowel de Spaanse als de internationale ontwikkelingen duidelijk opgenomen in de architectuur van Andalucia. In Sevilla bijvoorbeeld zijn sporen van het nieuwe bouwen terug te vinden in het wijkje La Corza van Marin en Del Pozo, en postmoderne vormen in de woonblokken van de wijk Pino Montano.

Galicia

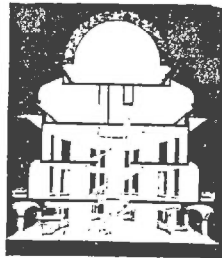
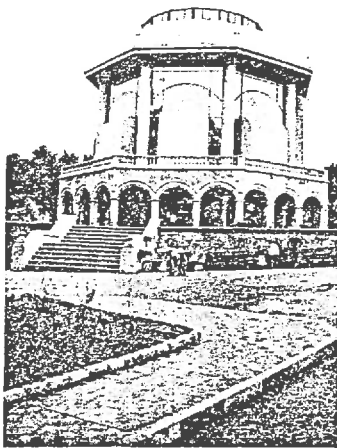
De oriëntatie van de noordelijke kustprovincies op de Atlantische Oceaan heeft Galicia en Baskenland een geheel eigen positie en ontwikkeling gegeven, die overigens ook onderling verschilt. Het klimaat, vochtig en gematigd, vraagt om een andere bouwwijze dan elders in Spanje.

Als belangrijke havenstad had La Coruña zeker zoveel contacten met Zuid-Amerika en Noord-Europa als met het 'achterland' Castilië. Kennis van de buitenlandse stromingen was dan ook vanzelfsprekend voorhanden, en van even groot belang als het overwegend landelijk karakter. Tot een uitgesproken ontwikkeling, zoals de GATCPAC in Catalunya, heeft het echter niet geleid.

De Spaanse Burgeroorlog heeft die contacten geheel afgesneden. Het gesprek over architectuur begon pas weer in de jaren zestig, bij architecten die in Madrid bij De la Sota hadden gestudeerd. In diezelfde tijd was er ook sprake van een bouw-boom, veroorzaakt door de beleggers van het geld dat met gastarbeid in het buitenland werd verdiend. Deze snel opgetrokken gebouwen weerspiegelen de trends van Noord-Europa en Amerika, zonder ze te vertalen.

Voor de architecten was dit een reden te meer om zich te bezinnen en hun positie te bepalen. Tot de oprichting van de Escuela Técnica Superior de Arquitectura in La Coruña, 1975, vormde het Colegio Oficial de Arquitectos de Galicia het centrum van de discussie. Sindsdien heeft de school die rol overgenomen.

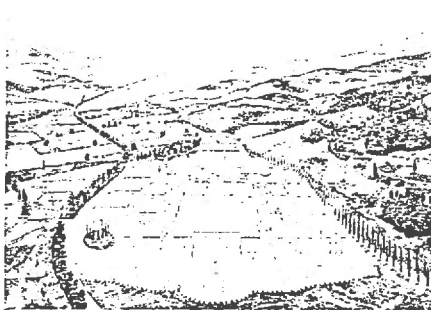
Op het ogenblik zoekt men nog naar een eigen identiteit; enerzijds is de invloed van het postmodernisme hier sterker merkbaar dan elders; anderzijds worden ook hier de traditionele bouwwijzen toegepast, en wordt met grote zorg aan oude gebouwen een nieuwe functie gegeven. De frequente contacten met de architectuuropleiding van de Escola de Belas Artes in Porto zijn voor de architecten in Galicia juist in deze fase van hun ontwikkeling van grote betekenis.

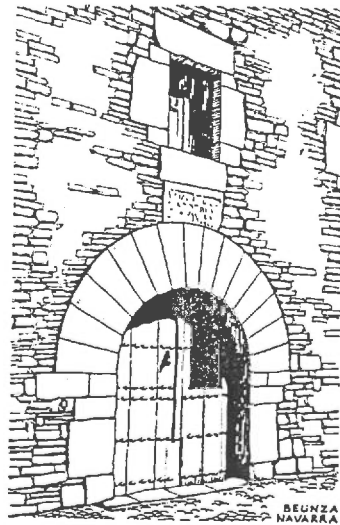
Doorsnede.

Felipe Peña Pereda (Equipo E.U.S.yA.), wetenschapsmuseum en planetarium, La Coruña, 1981-1985; verbouwing en aanpassing van een belvédère.

Manuel Iñiguez en Alberto Ustarroz, ontwerp voor een dorpsuitbreiding bij Iratxe (Navarra), 1978-1980.

Toegangspoort, zoals die in de traditionele architectuur van Baskenland gebruikelijk is. Uit: F. García Mercadal, *Arquitecturas regionales españolas*, Madrid 1984.

Baskenland

Baskenland is een gebied met een paradoxale positie binnen Spanje. Aan de ene kant is het met zijn steenkool- en staalreserves, zijn havensteden en zijn grote industriegebieden een van de belangrijkste economische centra van het land en maakt het er door die economische kracht onmiskenbaar deel van uit, maar tegelijk bestaat er een sterke neiging tot het benadrukken van de eigen identiteit en tot verzet tegen het centrale gezag, die zelfs het karakter van een afscheidingsbeweging heeft aangenomen.

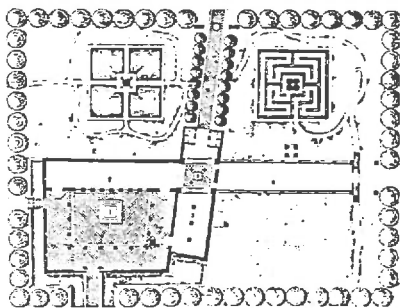
Net als in de rest van Spanje hoeft ook in Baskenland sinds 1975 het bestaan van deze eigen cultuur niet langer te worden ontkend. In de architectuur heeft dat geleid tot een zoeken naar typologische en historische achtergronden en een neiging tot theoretiseren. Wellicht om de niet-gebondenheid aan Spanje extra te benadrukken of als reactie op de chaotische gebouwde omgeving die de kuststrook rond steden als Bilbao en San Sebastián kenmerkt, gaat een aantal van de Baskische architecten te rade bij in het klassieke bouwen gefundeerde architectuurtheorieën.¹⁾

Ook in de gehanteerde architectonische taal zijn klassieke vormen duidelijk aanwezig, zowel in de compositie als in de detaillering met kroonlijsten, kapitelen en daklijsten. Daarbij proberen deze architecten zoveel mogelijk uitdrukking te geven aan begrippen als dragen, rusten, opening en ingang, die voor hen de basis van alle architectuur vormen. Het resultaat heeft bijna altijd een zekere monumentaliteit.

Waar deze klassieke oriëntatie toe kan leiden is te zien in een ontwerp van Iñiguez en Ustarroz voor een dorpsuitbreiding, die bijna als een pastische op het Romeinse bouwen opgevat zou kunnen worden.

Anderzijds ontstaan er vanuit dezelfde opvattingen ook gebouwen die in alle opzichten voldoen aan specifieke eisen van programma en klimaat, zoals de technische school die Angel de la Hoz ontwierp in Arechavaleta.

Manuel Iñiguez en Alberto Ustarroz, restaurant-café-bar, Cordobilla (Navarra), 1978-1980.

Plattegrond begane grond.

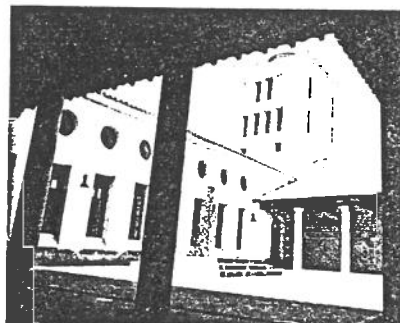

Foto: Iñiguez en Ustarroz.

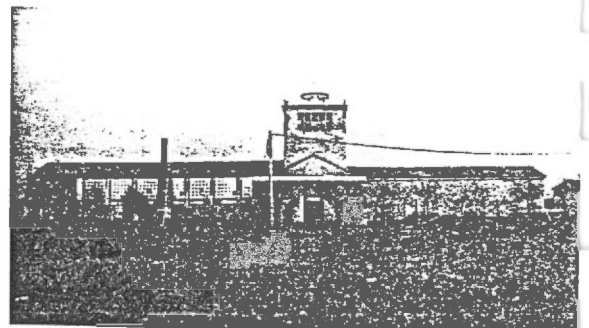
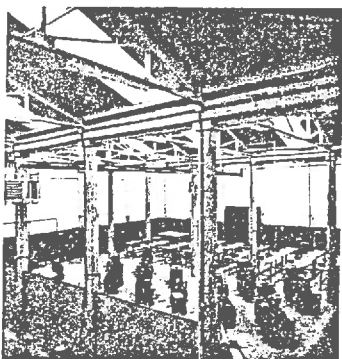

Foto: Rob de Graaf.

Angel de la Hoz, technische school, Arechavaleta (Guipúzcoa), 1982-1983.

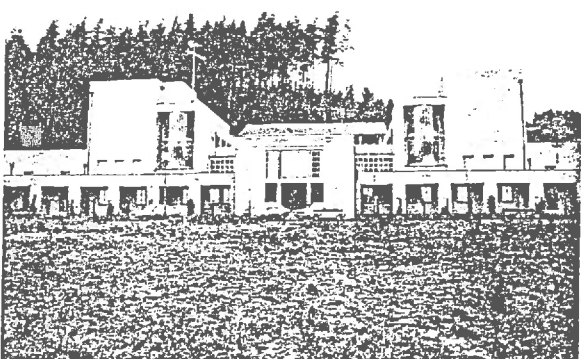
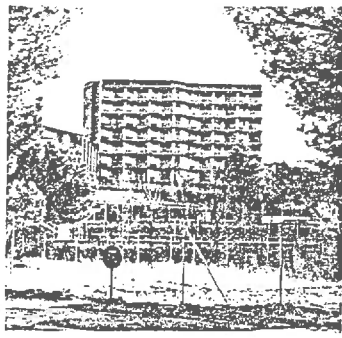

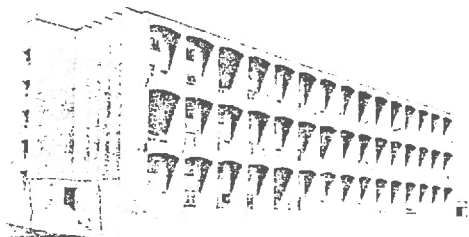
Foto: Rob de Graaf.

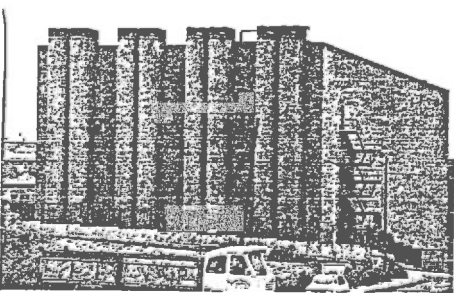
Plattegrond bogane grond.

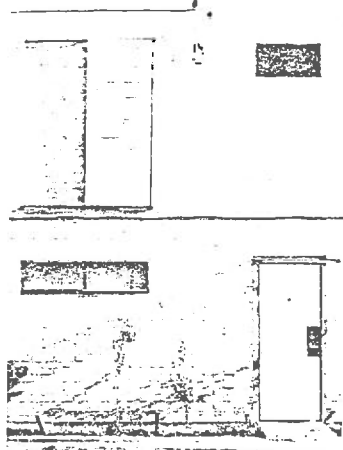
Rafael de la Hoz, José María García de Paredes, Colegio Santo Tomas de Aquino, Ciudad Universitaria, Madrid, 1953-1957.

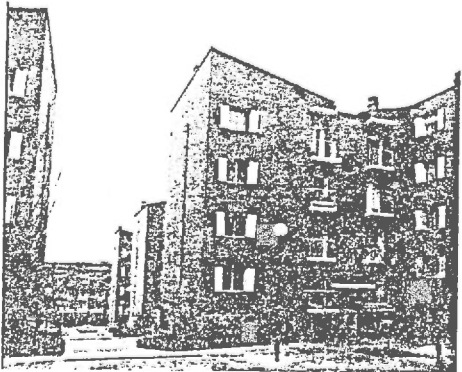
Francisco Cabrero, woningbouw 'Virgen del Pilar', Madrid, 1948-1949. Foto: Carlos Jiménez.

Julio Cano Lasso, telefooncentrale in de wijk Concepción, Madrid, 1969-1972.

Jose Luis Iniguez de Onzoño, Antonio Vázquez de Castro, woning in de wijk Caño Rotto, Madrid, 1957-1959.

Manuel García de Paredes, woningbouw, Madrid, 1983.

Madrid

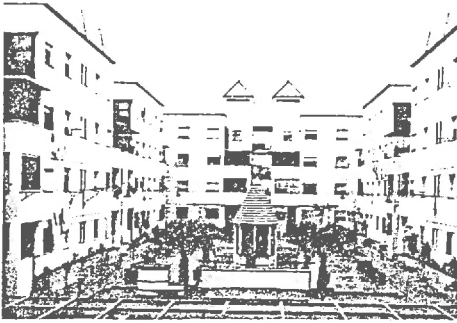
Sinds de zestiende eeuw is Madrid het politieke machtscentrum van Spanje geweest en de Madrileense architectuur heeft die positie altijd weerspiegeld. Van de ingetogen, sobere rijkdom uit de tijd van de grote Spaanse vorsten tot en met de franquistische architectuur uit de jaren veertig en vijftig van onze eeuw, die rationele plattegronden en moderne bouwtechnieken koppelden aan een traditionele verschijningsvorm, heeft de representatieve waarde van gebouwen een grote invloed gehad op de architectuur. De uitbundigheid van de Catalaanse architectuur en de Arabische invloeden zoals die in Andalucia te vinden zijn ontbraken in Madrid: internationale beïnvloeding was er nauwelijks.

In de loop van de jaren vijftig is er langzaam een zekere beweging op gang gekomen en werd de vrijheid groter. Dat er ondanks de geringe contacten met de rest van de wereld (slechts de Scandinavische architectuur genoot, vooral via publikaties van Bruno Zevi, een zekere bekendheid) toch ook in deze periode architectuur van hoge kwaliteit kon ontstaan is bijvoorbeeld te zien aan het studentenhuus van García en De la Hoz (1953).

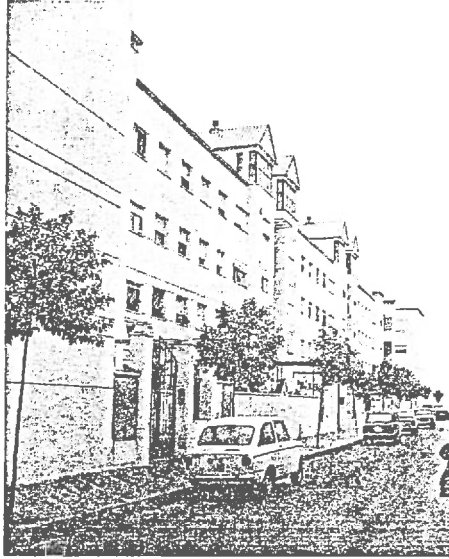
Er is over de Madrileense architectuur wel gesproken als over een 'School van Madrid', maar het is eigenlijk niet goed mogelijk om één karakteristiek te geven van de architecten die ertoe worden gerekend: Saénz de Oiza, Corrales, Molezún, Vázquez de Castro, Fernandez Alba. Een bindend element is dat aan gebouwen een sterk 'object'-karakter wordt gegeven en verder de aandacht voor de constructie, zoals te zien is in de kinderkolonie van Corrales en Molezún en in de gymnastiekzaal van De la Sota.

De trek naar de hoofdstad, vooral vanuit het zuiden van Spanje, heeft de laatste dertig jaar tot grootscheepse woningbouwprogramma's geleid. Naast de clandestiene en de slechts uit speculatie-oogmerk gebouwde woningen zijn daar ook door de overheid gesubsidieerde projecten bij waaronder de wijk Caño Rotto van Vázquez de Castro en Iniguez, die constructieve verfijning paren aan een heldere ordening.

De architectuur die nu in Madrid tot stand komt is in het algemeen op een eigen, continue ontwikkeling gericht zonder dat er naar verklaringen wordt gezocht die een beroep doen op regionale tradities of naar een nadrukkelijke aansluiting bij internationale stromingen. Er wordt veel gebruik gemaakt van baksteen, die op een subtiele manier ook als een decoratief element kan fungeren in de gevels die verder strak zijn en, met hun diepliggende vensters, vrij van iedere uitbundigheid.

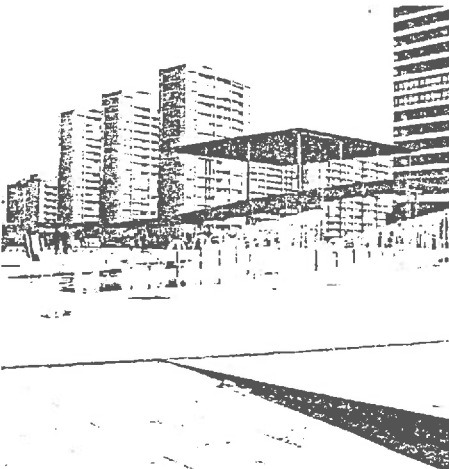
Antonio Barrionuevo, bouwblok in de wijk Pino Montano, Sevilla, 1983-1985.

Arturo Ordozgoiti Blázquez, Plaza de Chamberi, Madrid, 1984-1985.

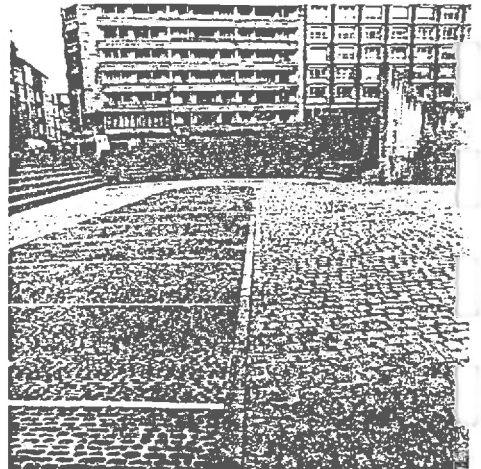
Juan Luis Dalda Escudero, planherziening voor de herinrichting van de wijk Esteiro in El Ferrol, 1983.

Helio Piñon en Albert Viaplana, stationsplein van Sants, Barcelona, 1983.

Luis Peña Ganchegui, Parque de la España Industrial, Barcelona, 1981-1986. Foto: Rob de Graaf.

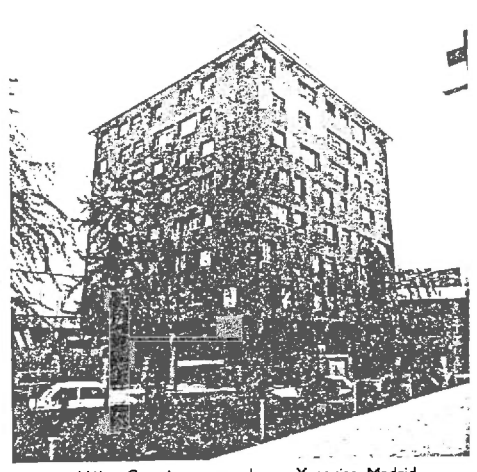
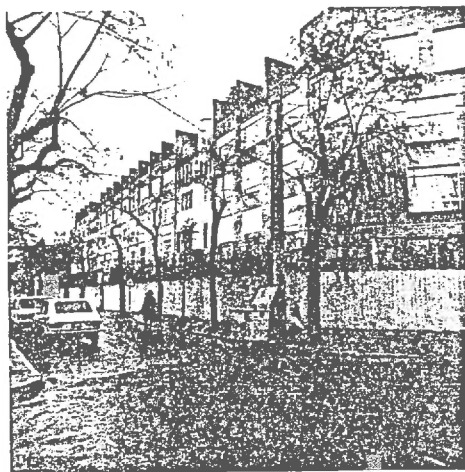
Luis Peña Ganchegui, Plaza de los Fueros, Vitoria, 1976.

Architectuur en stedenbouw

In de beroepsuitoefening van de Spaanse architecten wordt nauwelijks onderscheid gemaakt tussen architectonisch en stedenbouwkundig ontwerpen. Zeker de stedenbouwkundige uitwerking wordt zonder meer tot het werkterrein van de architect gerekend. Op het niveau van de stad als geheel, de plannen voor verkeerscirculatie en infrastructuur, lokatiekeuzen en dergelijke is de stedelijke planning meer voorbehouden aan sociaalgeografen en planologen, waarbij de vormgeving slechts een ondergeschikte rol speelt.

In de afgelopen tien à vijftien jaar heeft er ook in Spanje een duidelijke herbezinning plaatsgevonden ten aanzien van de stedenbouw zoals die vooral in de jaren zestig in praktijk is gebracht. De vrijstaande woongebouwen uit die tijd, waarbij vaak het parkeren de enige benutting van het straatniveau vormde, worden opgevolgd door woningbouwcomplexen die een interne

samenhang vertonen en die binnenterreinen en andere openbare ruimten opleveren die zich voor een veelzijdig gebruik lenen. Vastgestelde plannen die nog uitgaan van flatbouw in de open ruimte worden herzien en omgevormd tot stedelijke gebieden met een menging van functies en met herkenbare straten en pleinen. Deze planvorming en de supervisie over de uitvoering ervan is gewoonlijk in handen van architecten. Het sterkst komt de samenhang tussen architectuur en stedenbouw tot uitdrukking in de 'gebouwde pleinen' zoals die in veel steden in Spanje te vinden zijn. Deze pleinen ontleen hun karakter niet zozeer aan de situering en de aard van de bebouwing die hen omgeeft (zoals het geval is bij historische pleinen zoals het Plaza Mayor in Madrid of de Place des Vosges in Parijs), maar zijn zelf sterke ruimtevormende stedelijke elementen. Hun inrichting en vormgeving met muren, trappen, arcades en soortgelijke architectonische middelen maakt ze bovendien geschikt voor een gevarieerd gebruik.

Francisco Barrionuevo, woningbouw Calle Valparaíso, Sevilla, 1976-1979.

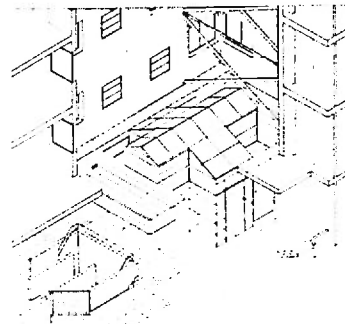
Antonio Vélaz Catraín, woongebouw Yserias, Madrid, 1979-1982.

Woningbouw

De veranderingen in de opvattingen over de stad worden ook in de ontwikkeling binnen de Spaanse woningbouw weerspiegeld. Sinds het midden van de jaren zeventig zijn de opvattingen over de kwaliteit van de woonomgeving duidelijk gewijzigd. In veel recente projecten komen de woonwensen en de specifieke eisen die de omgeving stelt beter tot hun recht dan in de woningbouw van de jaren vijftig en zestig. In het overgrote deel van Spanje is het wonen een naar binnen gekeerde activiteit, niet op de straat gericht maar op de binnenplaats: daar zijn de ingangen gelegen, daar laten de woningen hun informele kant zien, daar vindt het contact tussen bewoners plaats en daar zorgt de schaduw ook 's zomers voor een aangename verblijfsruimte. De straat is ten opzichte van deze binnenruimte veel meer een neutraal gebied, een verbindingsruimte met een tamelijk gesloten karakter.

De eisen die het klimaat stelt, de noodzaak om de woningen koel te houden en de zon dus zoveel mogelijk te weren, en ook de opvattingen over zaken als ruimte tussen de woningen, straatbreedten en geluidsoverlast – het zijn allemaal factoren die belangrijk zijn bij het vormen van een oordeel over de kwaliteit van de woonomgeving. De smalle patio's of binnenstraten en de diepliggende, kleine vensters en loggia's zijn zonder kennis van die factoren moeilijk te begrijpen.

De ook in Spanje merkbare internationale trend om het gesloten bouwblok weer te gaan waarderen, ten koste van de woontorens en de strokenbouw, heeft het voordeel dat deze bebouwingsvorm veel gemakkelijker in overeenstemming is te brengen met deze specifieke Spaanse tradities. De blokken in Pino Montano (Sevilla) en het plan van Pérez Pita en Junquera voor Carabanchel in Madrid laten dat zien. Omdat het grootste deel van de woningbouw in de steden gesubsidieerd wordt, zijn het vooral de kosten die het materiaalgebruik bepalen. Dit betekent meestal dat er voor traditionele materialen wordt gekozen, zij het in combinatie met beton en/of staal. Door verschillende kleuren baksteen te gebruiken of door metselwerk en pleistering te combineren worden de gevels verlevendigd. Slechts een enkele keer worden grote glasoppervlakken in de gevel opgenomen, om daar bijzondere ruimten mee te maken. De zonwering wordt dan meteen in het ontwerp opgenomen.

Dak van de patio op de begane grond.

Luis Marin de Teran en Aurelio del Pozo, woonwijk La Corza, Sevilla, ontwerp 1982, in uitvoering.

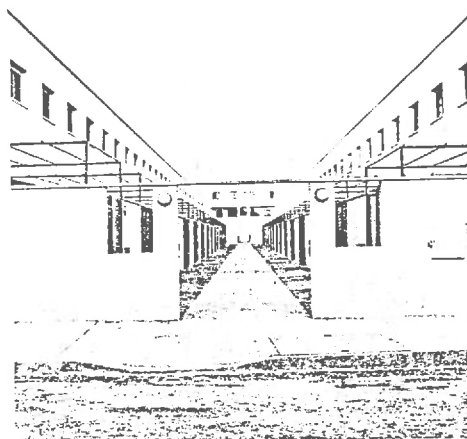

Foto: Lluís Casals.

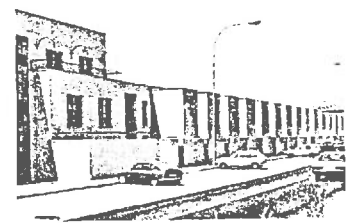
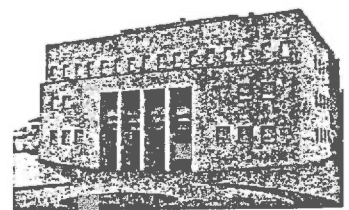
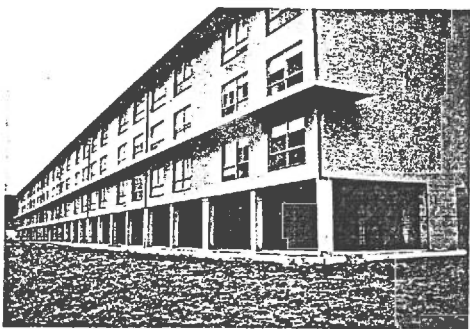

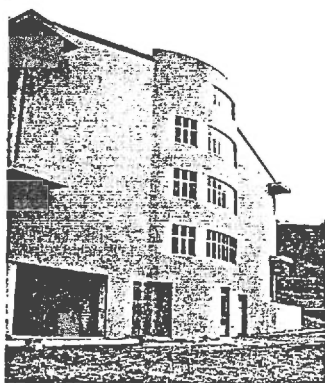
Foto: Lluís Casals.

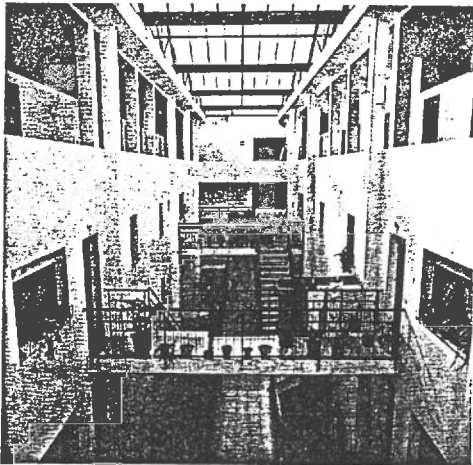
Equipo Seta, woningbouw Cornicha de Orcasitas, Madrid, 1975. Straatzijde en binnenzijde van een bouwblok. Inrichting patio Antonio Vélaz Catrain.

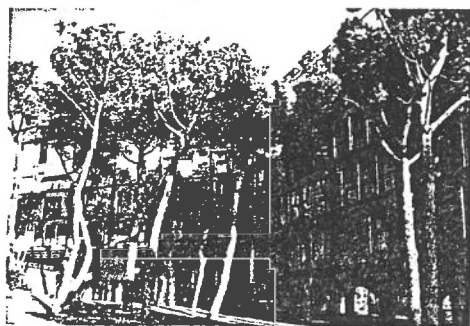
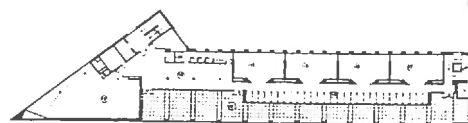
Felipe Peña Pereda (Equipo E.U.S.yA), coöperatieve woningbouw Santa María de Sillobre (Fene), 1981-1984.

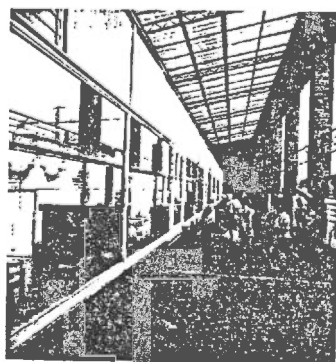
Luis Peña Ganchegui, woningbouw Iparragirre, Motrico (Guipúzgoa), 1973.

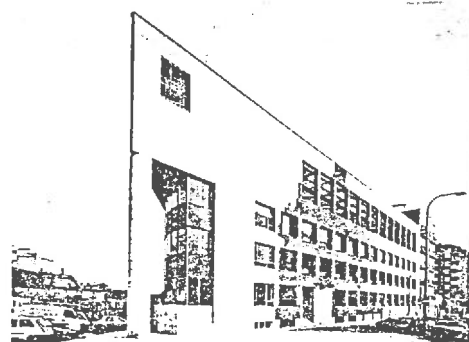
Plattegrond derde verdieping (kleuterklassen).

Ricardo Aroca, woningbouw Calle Hernández de Tejada, Madrid, 1975-1978.

Bosch-Tarrus-Vives, school El Sagrera, Barcelona, 1982-1983. Foto: Ferran Freixa.

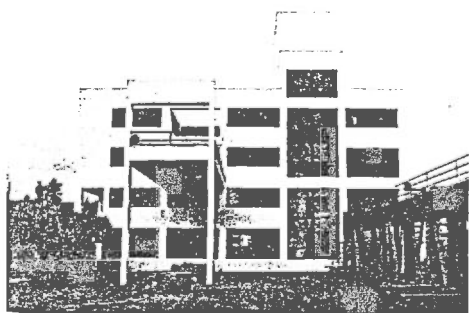

Overheidsopdrachten

Zoals reeds eerder gezegd nemen openbare gebouwen in de recente architectuurproductie een belangrijke plaats in: bestuurscentra, sporthallen, scholen en culturele centra kunnen gezien worden als een uiting van een samenleving, die haar zorg voor de bevolking gestalte wil geven. Op lokaal en regionaal niveau zijn het tevens instrumenten waarmee het eigen karakter zich kan manifesteren. De nieuwe relatieve zelfstandigheid van het onderwijsprogramma bijvoorbeeld, waarin de streektaalen (Baskisch, Catalaans) weer een rol spelen, wordt weerspiegeld in de grote verschillen tussen de schoolgebouwen in verschillende delen van het land.

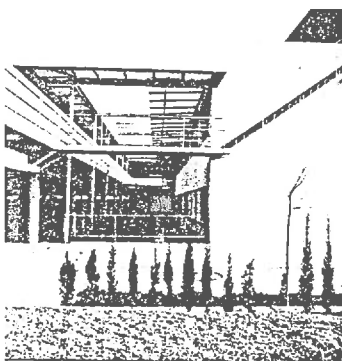
De keuze om oude gebouwen te bestemmen voor een openbare functie en bij de aanpassing daarvan aan te sluiten bij de architectuur van de streek, zoals bij het gemeentehuis van Lesaca van Iniguez en Ustarroz of het administratiegebouw in Santiago de Compostella van Gallego komt uit dezelfde wens tot herkenbaarheid voort. Aan de andere kant zijn er ook overheidsgebouwen, die eerder het universele karakter van de functie weergeven en aansluiten bij internationale stromingen, zoals het gemeentehuis van Fene, ontworpen door Campo Baeza, het eerste hulpcentrum in Cerdanyola-Ripollet van Llinas en het Casa do Mar van Fernandez Gomez.

Een probleem bij deze nieuwbouwplannen is dat ze vaak maar gedeeltelijk worden uitgevoerd of de inrichting van het aangrenzende gebied achterwege blijft of dat ze weliswaar gebouwd worden, maar de exploitatie ervan niet meer mogelijk blijkt. Een enkele keer vervalft zo'n gebouw dan letterlijk tot ruïne, zoals het dienstencentrum voor bejaarden in San Martin del Rey Aurelio van Prieto Revengo, overigens een van de weinige gebouwen in Spanje waar de bouwtechniek voor het ontwerp een zichtbaar uitgangspunt is geweest.

Axonometrie van de situatie na voltooiing.

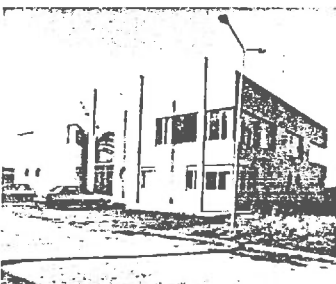
Alberto Campo Baeza, stadhuis Fene, 1977-1980.

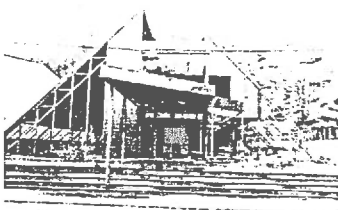
José Llinás, eerstehulpcentrum, Cerdanyola-Ripoll (Barcelona), 1982-1984.

Doorsnede.

Fernandez Gomez, Casa do Mar (sociaal centrum voor zeevarenden), Laredo (Cantabria), 1984-1985.

Ignacio Prieto Revenga, dienstencentrum voor bejaarden, San Martin del Rey Aurelio (Asturias), 1976-1979.

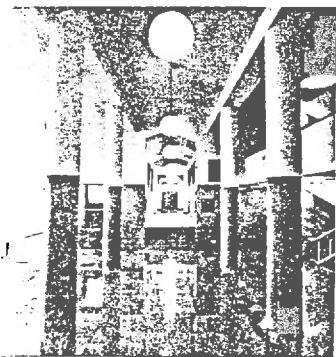
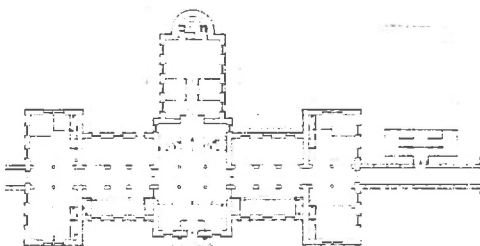
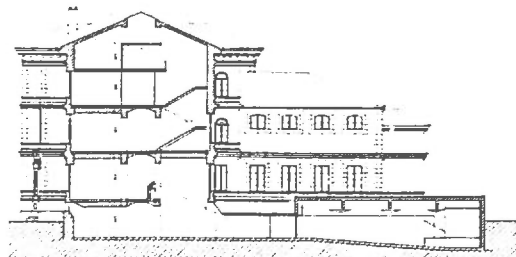

Foto: Manuel Gallego.

Manuel Gallego Jorroto, administratiegebouw voor het bestuur van Galicia, Santiago de Compostela, project 1984, in uitvoering. Verbouwing van een schoolgebouw uit 1920.

Plattegrond begane grond.

Doorsnede.

Realisme

Als er één woord te vinden is om de houding aan te geven van waaruit in Spanje de architectuur bedreven wordt, dan zou dat 'realisme' zijn. Architecten houden zich met het oplossen van praktische problemen bezig, ze geven vorm aan een programma en ze accepteren de mogelijkheden die hen geboden worden. Beperkte financiële middelen en een onvolledige, gebrekkige kennis van moderne bouwtechnieken horen bij de gegevens waarmee architecten te maken hebben en die de meesten van hen noch ontkennen noch aangrijpen als excuus voor een laag kwaliteitsniveau.

Deze houding is niet altijd vanzelfsprekend geweest: er zijn bijvoorbeeld nogal wat architecten die zo'n jaar of tien geleden vanuit een 'internationale' houding uitsluitend in beton wilden bouwen – de hoge kosten en bouwtechnische problemen die dat met zich meebracht en de geringe kwaliteit die het opleverde heeft hen ertoe gebracht om bij recentere ontwerpen te kiezen voor afwerking in baksteen of natuursteen: een traditionele aanpak uit praktische overwegingen. Tegelijk valt op dat er binnen de beperkte keuze aan technieken en materialen met grote vrijheid naar combinaties wordt gezocht.

De waardering voor de tradities leidt niet tot dogmatisme. Zelfs de klassiek georiënteerde architectuurstroming die zich vooral rond San Sebastian manifesteert legt zich in de ontwerppraktijk niet bij voorbaat beperkingen op ten aanzien van de te gebruiken architectonische middelen.

Kennis van de eigen tradities en omstandigheden, van de actuele ontwikkelingen in de internationale architectuur én van de architectuurgeschiedenis – al die factoren werken door in de huidige Spaanse architectuur, maar elk ervan blijft ondergeschikt aan het verlangen om realiseerbare ontwerpen te maken. 'Papieren architectuur' en de architect die zich slechts als een kunstenaar of theoreticus manifesteert zijn in Spanje onbekende verschijnselen. De architectenbureaus zijn klein en de organisatie van de beroepspraktijk brengt met zich mee dat de architect zelf een directe verantwoordelijkheid draagt voor het hele bouwproces, inclusief de constructieve aspecten. Die omstandigheden dragen ertoe bij dat de meeste architecten dichter bij het bouwen en bij de praktijk staan dan bij theorieën en concepten.

De Spaanse architectuur geeft geen vorm aan utopieën, ze gaat niet uit van een eenduidig mens- en maatschappijbeeld. Het is de architectuur van een democratie: zelfbewust, open en gevoelig voor verschillen.

Gefilterde vernieuwing

Lokale tradities en internationale invloeden in de jongste Spaanse architectuur

Antonio Vélez Catrain

De Spaanse architectuur begint de laatste tijd belangstelling te krijgen van vakgenoten uit het buitenland. Tot nu toe is deze belangstelling bijna uitsluitend gericht op het werk van architecten, die in Spanje als onaantastbaar beschouwd worden. In dit artikel wordt aandacht besteed aan de generaties, die kort geleden zijn afgestudeerd aan één van de Spaanse architectuuropleidingen: in Madrid, Barcelona, Navarra, Sevilla, La Coruña, San Sebastián, Valencia en op de Canarische Eilanden. Slechts de opleidingen van Madrid en Barcelona, in welke laatste stad onlangs een tweede school is gesticht, hebben al vóór 1960 afgestudeerde architecten afgeleverd.

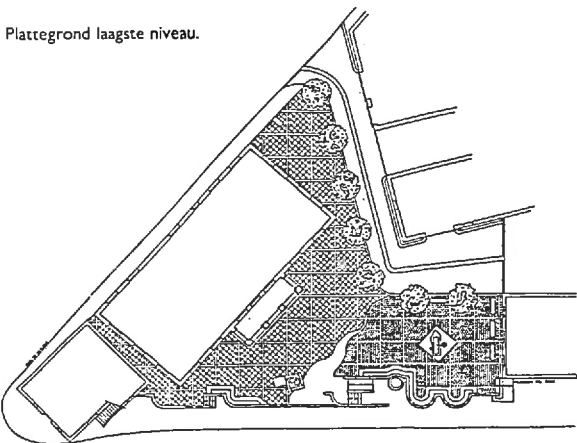
Aan de samenstellers van deze publikatie is het initiatief te danken om een deel van het nummer te wijden aan een bespreking van het werk van de jongste generatie Spaanse architecten, dat nog in hoofdzaak in het ontwerp stadium verkeert. In de eerste plaats moet daarbij worden opgemerkt, dat aan de Spaanse architectuuropleidingen (Escuela Técnica Superior de Arquitectura), die alle een hoge bezettingsgraad hebben, slechts één enkele professionele titel behaald kan worden. Bovendien omvat de architectuurstudie het gehele gebied tussen het ontwerpen van een vork en het vervaardigen van een stedenbouwkundig plan voor de een of andere grote stad in Spanje. De diverse specialisaties, zoals bouwkunde, constructieleer en stedenbouwkunde, verschillen alleen op ondergeschikte punten; voor 90% van het onderwijsprogramma komen zij geheel overeen. Het vak 'ontwerpen', dat in ateliers beoefend wordt, vormt de kern van het onderricht; het

Amando Cuellas Pesaña en Maria José Tanco Arranz

Plein in Columbianos (León), 1985.

De open ruimte voor een schoolgebouw is ingericht als plein. Het plein wordt van de naastgelegen verkeersweg gescheiden door een muur, waarmee tegelijk het hoogteverschil overbrugd wordt. De bestrating geeft twee sferen aan: een intiem plein rond de put en een gedeelte rondom de school waar gespeeld kan worden.

Plattegrond laagste niveau.

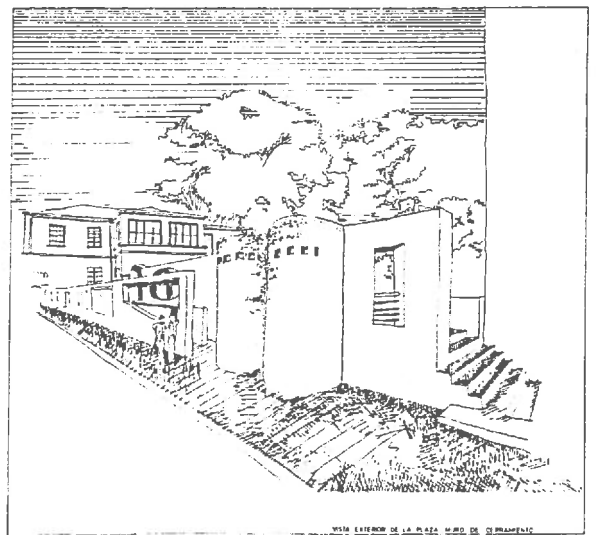
Gevel van de muur aan de zijde van het plein

neemt gedurende de gehele studietijd ongeveer 40% van het lesprogramma in beslag. Vanzelfsprekend hebben de docenten die aan de verschillende ontwerpstoelen verbonden zijn een grote invloed op de resultaten en de ontwikkelingsrichting van de studenten en vaak strekt deze invloed zich over meerdere studiejaren uit. Er zijn echter enkele opleidingen, waar de studenten elk studiejaar voor het vak 'ontwerpen' zelf een docent kunnen kiezen.

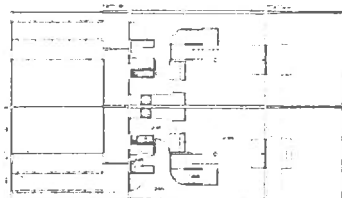
Ten aanzien van de publikaties in de internationale vakpers blijken de ouderejaars studenten van bijvoorbeeld de architectuurscholen van Madrid en Barcelona veel beter geïnformeerd te zijn dan de al gevestigde vakgenoten. Het is logisch, dat de pas afgestudeerde architect een zeer kritische houding aanneemt tegenover dat wat er in onze steden gebouwd wordt, ook wanneer dat ontworpen is door architecten, die op grond van de kwaliteit van hun werk in hoog aanzien staan. Maar die kritische bagage weegt tijdens de eerste schreden op het pad van de professionele architectuurbeoefening even zwaar als het gebrek aan praktijkervaring en de onbekendheid met het bouwvak, dat in de academische programma's slechts vanuit de theorie benaderd wordt.

Een dreigende verspilling

Als redacteur van een vaktijdschrift over woningbouw en architectuur, als ontwerpdocent met een jarenlange ervaring aan de architectuuropleiding van Madrid en tenslotte als iemand, die verantwoordelijkheid draagt voor enkele activiteiten van de Spaanse overheid op het gebied van de architectuur, meen ik voldoende geïnformeerd te zijn om een beschouwing te kunnen geven over de problematiek van deze jonge architecten. Het is een fundamenteel gegeven, dat zij bij het begin van hun loopbaan geconfronteerd worden met het voldongen feit, dat er een grote mate van onevenwichtigheid bestaat tussen hun niet geringe

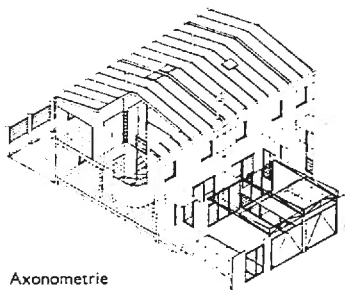
Gezicht op de muur vanaf de weg

Plattegrond begane grond

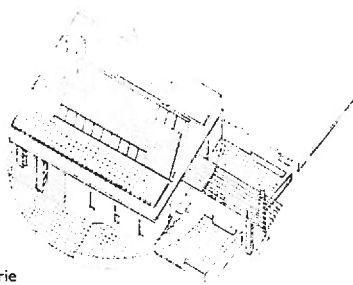
Plattegrond verdieping

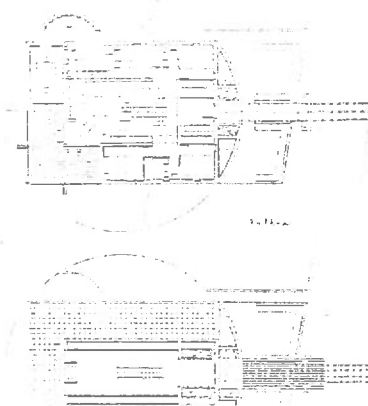
Axonometrie

Manuel Abad Carrascosa

Sociale woningbouw in de wijk Los Rosales, Mostoles (Madrid), ontwerp 1985, uitvoering voorzien 1986. Het ontwerp ontleent zijn helderheid aan de eenvoudige constructiewijze. De grote woonruimte wordt bepaald door de open trap naar de verdieping en door de centrale dragende kolom. Een deel van de tuin is bedoeld als pergola. De woningen moeten tegen bijzonder lage kosten worden gerealiseerd.

Axonometrie

Plattegrond van de begane grond

Plattegrond dakverdieping

Francisco Olivares, José Manuel Palao en Julian Franco

Woning in Valle Fresnos (Madrid), 1984. De vorm van de woning is bepaald door het hellende terrein en door het formele uitgangspunt van een rechtehoek en een cirkel. Woonkamer, keuken, eetkamer en terras zijn in het laagst gelegen gedeelte van het huis gesitueerd. Omdat de bouwvoorschriften ter plaatse een verdieping niet toestaan is een extra woonruimte ondergebracht in de dakopbouw.

ontwerpvaardigheden en het vermogen om daadwerkelijk een of ander gebouw tot stand te brengen, waarbij voorlopig in het midden gelaten wordt of het hier om structurele moeilijkheden gaat of dat privé-omstandigheden een rol spelen. Ik heb het hier overigens, net als elders in mijn betoog, slechts over dié jonge architecten, (die minder dan 10% uitmaken van het totale aantal dat jaarlijks afstudeert) die in hun werk een opmerkelijk kwaliteitsniveau bereiken, niet in de laatste plaats door hun tekenvaardigheid en door de nauwkeurigheid van hun presentatie. Ik weet niet of de hier geschetste karakteristiek ook opgaat voor jonge architecten in andere landen, maar het fenomeen springt des te meer in het oog, omdat het zich tot voor kort niet voordeed in de Spaanse architectuurpraktijk. Natuurlijk valt het samen met het internationaal waarneembare verschijnsel van de vermenigvuldiging van de papieren architectuur, dat ertoe leidt dat de ontwerptekening hét middel wordt, waarmee men zich bekendheid verwerft en waarmee men mededingt in het professionele kamp. Dit neemt echter niet weg, dat de jonge Spaanse architect een traditie van gematigdheid en voorzichtigheid erft, die hem wapent tegen een te grote ontvankelijkheid voor modeverschijnselen.

Tot voor kort behoorde de architect in Spanje tot een beroepsgroep met een bevoorrechte economische en sociale positie en hoogst zelden leek een lid van deze beroepsgroep zich voor iets anders te willen inzetten dan voor het behoud van die bevoorrechte positie. De zaken zijn gelukkig veranderd en de sterke wedijver tussen de steeds talrijker wordende architecten in Spanje heeft geleid tot een grotere mate van professionaliteit en tot ruimere aandacht voor de werkelijkheid die ons omringt. Dit neemt echter niet weg, dat de belangrijke opdrachten nog altijd in hoofdzaak terecht komen bij een zeer beperkte kring van architecten, die hebben laten zien dat ze aan hedendaagse eisen kunnen voldoen en die de Spaanse architectuur en stedenbouw op een

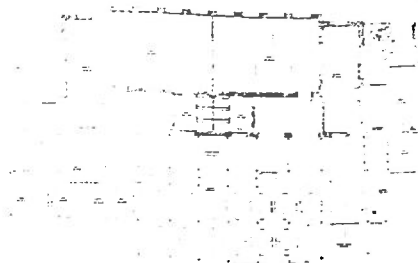
zodanig niveau gebracht hebben, dat deze een internationale vergelijking met gemak kan doorstaan. Ik ben ervan overtuigd dat, wanneer er geen duidelijke verandering komt in de mechanismen waarmee architecten toegang krijgen tot de praktijk – zoals prijsvragen –, er de komende jaren in Spanje een omvangrijk reservoir van begaafde architecten zal worden verspild.

Avantgardisme en realisme

Na met deze algemene opmerkingen de lezer een beeld te hebben gegeven van de situatie, waarin jonge Spaanse architecten zich moeten trachten te ontwikkelen, ga ik over tot een uiteenzetting van enkele duidelijke tendensen, die zich aftekenen in het werk van deze generatie en die bepalend zijn voor de onderlinge verschillen in de ontwerpen. Deze ontwerpen worden, ondanks de verschillen, vrijwel alle gekarakteriseerd door het streven naar perfectie en door de intentie om de aspecten van de internationale stromingen die in de vakpers de meeste aandacht krijgen een plaats te geven in het Spaanse architectuurgamma.

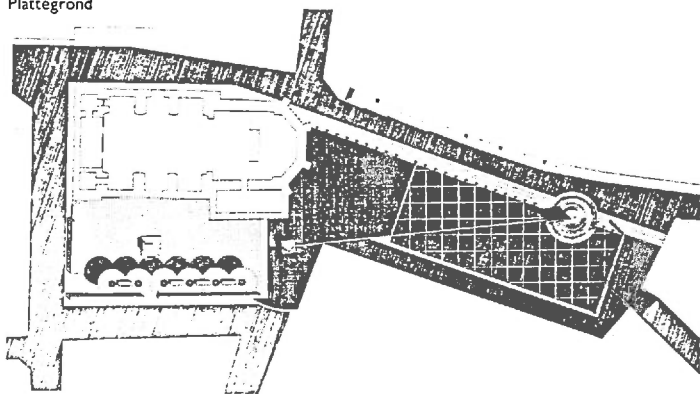
Noodgedwongen moet ik me bij mijn uiteenzetting over de jonge Spaanse architectuur baseren op ervaringen uit mijn eigen omgeving, zijnde de aan de architectuurschool van Madrid opgeleide architecten. Daarnaast wordt er over dit onderwerp in het algemeen zeer waardevolle informatie gegeven door het tijdschrift *El Croquis*, dat vanaf 1982 voor een belangrijk deel gewijd is aan afstudeerprojecten en aan promotiewerk van architecten in heel Spanje.

Uit de plannen van deze jonge architecten blijkt dat ze behoren tot een generatie die haar plaats bepaalt ten opzichte van twee, nogal tegengestelde, stromingen: de internationale avantgarde en een nieuw soort realisme. Deze laatste stroming streeft er naar om de architectuur op onduidelijke wijze in overeenstemming te brengen met de lokatie en met de nationale tradities op het gebied

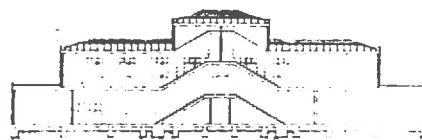
Plattegrond begane grond.

Plattegrond

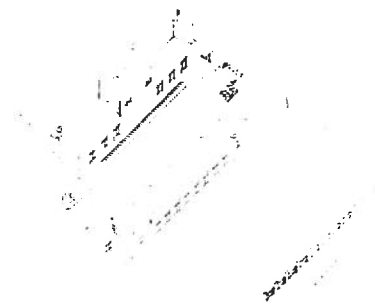

José Miguel Ferrando Vitales en Pedro Lafuente Lles

Uitbreiding van een school, Angues (Huesca), 1985. Het bestaande en het nieuwe gebouw zijn op de begane grond geïntegreerd. Op de hogere verdiepingen blijven het twee afzonderlijke bouwvolumes, gescheiden door een smalle strook. Een glaskap in deze strook brengt daglicht in de centrale gang.

Doorsnede in de lengterichting.

Axonometrie.

Francisco Olivares, José Manuel Palao en Julian Franco

Voorstel voor de herinrichting van de Plaza Nacional in Villaconejos (Madrid), 1985. Het plan maakt deel uit van een project voor de herinrichting van pleinen in de provincie Madrid, waaraan een dertigtal architecten deelnemen. Door middel van accenten in de bestrating en de plaatsing van een fontein naast de kerk wordt de relatie versterkt tussen de Plaza Nacional en het plein dat op het vroegere kerkhof is aangelegd.

van de vormgeving en de constructie. In het algemeen zijn de resultaten van de 'realisten', in formele zin, minder briljant; dit geldt met name voor de presentatie van hun ontwerptekeningen.

Persoonlijk ben ik in de jaren waarin ik als docent verbonden was aan de architectuuropleiding van Madrid, een overtuigd pleitbezorger geweest van het realisme, dat volgens mij de beste mogelijkheden heeft om te bewerkstelligen, dat de Spaanse architectuur een eigen identiteit ontwikkelt binnen het internationale spectrum. Deze stroming spreekt mij temeer aan, omdat zij uitgaat van de schaarse economische middelen, waarmee de bouw in ons land te maken heeft, en van het beperkte aantal technische vernieuwingen, dat op dit moment in de bouw doorgevoerd kan worden.

In de projecten van de architecten, die alles in het werk stellen om in te haken op de internationale actualiteit, zijn vooral de invloeden merkbaar van Rem Koolhaas en Zaha Hadid uit de neoconstructivistische richting, van de Italianen Grassi, Purini en Battisti en van de Amerikanen Moore, Graves en Gehry. De architectuur van James Stirling, die van de 'Five', van de school van Rossi en van de kopstukken van de High-Tech (Foster, Rogers, Piano) wordt al tien jaar met grote regelmaat geciteerd. In het algemeen echter dringen deze citaten zich in de ontwerpen té nadrukkelijk op, en ondanks de theoretische uitgangspunten betreffende de plaatsing van het werk in een context, en het zoeken van een vormgeving die in overeenstemming is met de karakteristieken van de omringende bebouwing, is het resultaat meestal te beschouwen als een transplantatie van schema's en formele beelden naar een werkelijkheid, in dit geval de Spaanse, waarmee de nieuwe architectonische uitdrukkingmiddelen in disharmonie blijven.

Het werk van de Portugees Siza Vieira, dat gekenmerkt wordt door een consequent zuinig gebruik van de schaarse middelen, is voor de jonge Spaanse architectuur een van de meest rijke bronnen van inspiratie. Waarschijnlijk speelt ook de geografische nabijheid hierbij een rol. Het lijkt erop, dat er onder de Spaanse architecten nog altijd niemand naar voren is gekomen, die zo sterk zijn stempel op de nieuwe ontwerpen heeft gedrukt.

Reductie tot het essentiële

Spanjaarden zijn in het algemeen weinig geneigd om hun geschiedenis op waarde te schatten en de architecten vormen op die regel geen uitzondering. Het gevolg is, dat de belangrijke architecten uit het recente verleden (Corrales/Molezún, Cano Lasso, Fernández Alba, Vázquez de Castro/Iniguez de Ozoño, Cabrero, Oiza, etc.) slechts zelden als leidraad of als referentie voor de jongsten fungeren. In dit verband is het noodzakelijk erop te wijzen, dat deze voor de Spaanse architectuur zo belangrijke generatie, die haar werk verrichtte in een grote stilte, afgesneden van de ontwikkelingen buiten onze grenzen als één van de onderdelen van haar erfenis de bespiegeling heeft nagelaten, die nu zo eigen is aan onze wijze van werken.

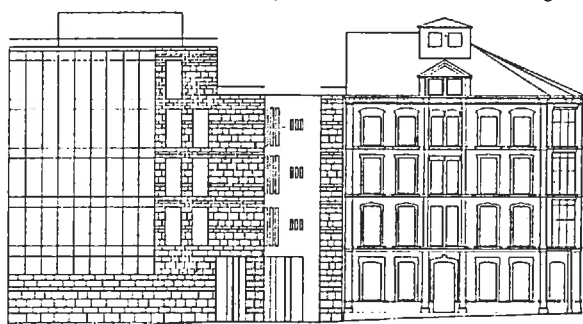
De Spaanse architectuur, inclusief de meest recente uitingen – en zelfs de nog niet uitgevoerde ontwerpen – is terughoudend ten opzichte van het spectaculaire en biedt weerstand aan een schreeuwerige vormgeving of een slaafse navolging van de mode. Er wordt al gesproken van een soort mystiek, tot uiting komend in strengheid, in expressieve koelheid en in de wedijver, waarmee de betekenisvolle elementen in het architectonische werk constructief en economisch gerechtvaardigd worden.

Enige tijd geleden verbleef ik in Berlijn voor de IBA. Nadat ik

kennis genomen had van de resultaten van deze manifestatie, die in de internationale vakpers breed zijn uitgemeten, ben ik tot de conclusie gekomen, dat het onmogelijk zou zijn om in welke Spaanse stad dan ook goedkeuring te krijgen voor ontwerpen die zo'n volledige breuk met het bestaande teweegbrengen en die zo'n radicale interventie inhouden. De resultaten zouden altijd beoordeeld worden naar de mate, waarin ze een relatie leggen met de vigerende architectuur en ik geloof niet, dat het mogelijk zou zijn geweest de wedstrijd open te stellen voor architecten, die, zoals in het geval van de IBA, een zo persoonlijke interpretatie geven aan de vormgeving van nieuwe wijken of aan de herinrichting van de bestaande. Het gegeven van een lokale smaak, van gewoonten en van een al bestaande stedelijke vorm zou een explosie van avantgardistische vormconcepten zoals die in Berlijn te zien is niet hebben toegestaan.

De jonge Spaanse architecten hebben een grote mate van virtuositeit bereikt in de kunst om vernieuwingen op het gebied van de vormgeving te 'filteren' en om de invloed van de architectuur die in een andere context tot stand gekomen is tot het essentiële te reduceren. Zo geven de bespiegelende houding ten opzichte van het theoretische en praktische werk van Venturi of Rossi, of ten opzichte van de Byker Wall van Erskine en de duurzame voorbeeldwerking van Aalto, Le Corbusier of Wright blijk van de positieve waarden van de – soms overdreven – wil om niet toe te geven aan de bevestigingen van het moment, hoe aantrekkelijk de beelden ook voorgesteld worden. Daar ligt misschien het toekomstige succes en het uiteindelijke karakter van de Spaanse architectuur van de tweede helft van de 20ste eeuw.

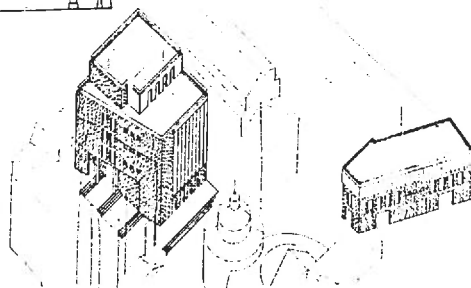
Hier in Spanje geldt nog altijd, dat Meier interessanter is dan Graves, dat het werk van de Smithsons leerzamer is dan dat van Terry Farrell, dat Mario Botta meer gezag heeft dan Gordon Smit en dat Scarpa welbespraakter wordt gevonden dan Hollein. Ik denk dat dit alles eenvoudig af te lezen is uit de afbeeldingen,

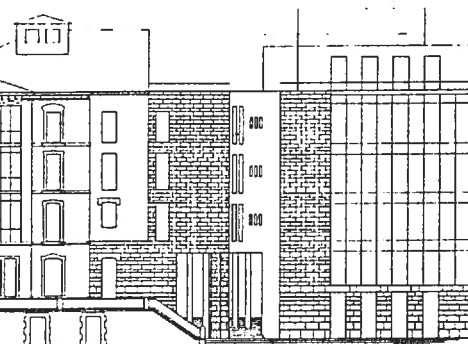
Gevel Plaza Mayor

Aanzicht vanaf Plaza Mayor

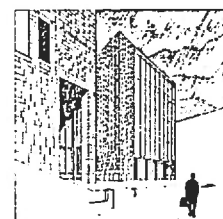

Axonometrie

Gevel Plaza Santa Maria

Aanzicht vanaf Plaza Santa Maria

Antonio Arean en Fabriciano Posada

Prijswaagontwerp voor een bankgebouw in het centrum van Lugo, 1985. Het gebouw scheidt twee belangrijke pleinen in het midden van de stad, de Plaza Mayor en de Plaza Santa Maria. Het sluit aan bij een bestaand gebouw. Een moderne vormgeving met grote glasoppervlakken wordt gecombineerd met natuursteen uit de streek. Naast het bankgebouw omvatte het prijsvaagprogramma ook een expositiezaal; deze is eveneens gesitueerd aan de Plaza Santa Maria.

die deze tekst vergezellen en die vergaard zijn onder een groep veelbelovende architecten, van wie sommigen nog altijd niet in de gelegenheid geweest zijn om één enkel ontwerp gerealiseerd te zien. Die voorbeelden zullen het bewijs leveren van de grafische precisie en van het streven naar een constructieve strengheid, die in de meeste gevallen niet verhindert, dat er een grote mate van formele expressiviteit bereikt wordt, waarbij bijna altijd gezocht wordt naar een juiste waarde door middel van een systeem van elementen en gebaren, die zoveel mogelijk gerelateerd zijn aan onze eigen architectuurgeschiedenis, aan de materialen, aan de constructieve traditie en aan onze bestaansvorm.

Enige zelfkritiek is noodzakelijk wanneer we erkennen dat er in schetsontwerpen soms duidelijke bedoelingen ontbreken, dat de constructieve ervaring beperkt is en dat er in de ontwerpen nauwelijks gebruik gemaakt wordt van nieuwe technieken. Hier moet onderstreept worden dat de architect, zoals trouwens elke Spanjaard, vertrouwt en kan vertrouwen op het improvisatievermogen en op de mogelijkheid om tijdens het proces een oplossing te vinden voor wat aan het begin nog onvoorzien was en voor de leemten, die zich voordoen in de opgave en die altijd pas aan het eind, bij de uitvoering van het werk aan het licht komen.

Vertaling: Flip Spangenberg

Antón Capitel

Het moderne avontuur van DE SPAANSE ARCHITECTUUR 1950 - 1980

Omstreeks het midden der vijftiger jaren had de historische architectuur in Spanje definitief alle zin verloren en was de moderne architectuur de officiële stijl van de Staat van Generaal Franco geworden.

De late bloei van de International Style was er de schuld van dat de protagonisten van het modernisme niet de eigentijdse generatie waren (voor de burgeroorlog waren die een nieuwe architectonische stijl gaan volgen) maar wel de daaropvolgende generatie die zag hoe hun voorgangers opnieuw terugkeerden naar het historisme en het eclecticisme. Het Spaanse oorlogsconflict lag niet aan de basis van deze terugkeer, die immers veel vroeger ontstond, maar het nationalistisch klimaat dat bij machte was de tendens te katalyseren en ze om te vormen tot een hegemonie waar blijkbaar elk idee van moderniteit uitgeroeid was.

De pioniers zijn dus diegenen die afstudeerden juist na de burgeroorlog, die de vooroorlogse toestand hadden gekend en zich niet neerlegden bij een strijdend historisme dat ze niet als het hunne noch als nodig beschouwden, hoewel het in grote mate werd verdedigd in het onderricht dat ze genoten hadden.

Coderch en Valls in Barcelona, Alejandro de la Sota, Francisco Cabrero en Miguel Fisac in Madrid, zijn de voornaamste vertegenwoordigers van deze beweging en beoefene-

nen een architectuur die een compromis wil zijn tussen de traditie en het modernisme. Dat laatste wil in grote lijnen de gemoderneerde naoorlogse praktijken verderzetten, al waren deze op hun beurt ook reeds een compromis.

Later komen onder andere Juan Antonio Corrales, Ramon Vazquez Molezún en Javier Saenz de Oíza bij deze groep. Rond 1949 worden een paar gebouwen opgetrokken die reeds aantonen in welke mate deze generatie de transformatie van de nationale architectuur zal beïnvloeden, zoals bij voorbeeld de Basiliek van Aránzazu van Saenz de Oíza, het Nationaal Vakbondsgebouw van Francisco Cabrero en Rafael de Aburto of het appartementsgebouw in de Barceloneta van José Antonio Coderch. In Madrid - hoofdstad van het regime en stad met een eigen traditie - blijft men verder het compromis bewaren tussen modernisme en traditie, alhoewel dit compromis nu de officieel triomferende architectuur geworden is die een einde gemaakt heeft aan het historisme. In Barcelona volgt de architectuur van Coderch (die vooral voor de privésector werkt) meer de Europese traditie en de urbane avant-garde; ze is ook verwant aan de Italiaanse, voornamelijk aan de Milanese architectuur van Ignacio Gardella, wat haar toelaat deel te nemen aan een moderne evolutie.

Coderch was ooit een alleenstaande figuur en vertegenwoordigt als enige de tak van de moderne architectuur die in de schaduw van Europa voortschrijdt alsof in Spanje niets gebeurd was. Zodoende haalde hij voordeel uit een reeds bestaande en ontwikkelde traditie. Zijn metgezellen echter - vooral diegenen die alle academische banden hadden losgelaten en de International Style als staatsarchitectuur beschouwden - kijken tegen de nieuwe stijl ietwat onnatuurlijk aan; ze voelen zich de stichters van een nieuw tijdperk, zetten met groot purisme het modernisme voort en eigenen zich aldus de rol van de grote meesters van de vorige eeuw toe.

Zo zal Oíza bij voorbeeld ieder klassicistisch en traditioneel compromis overboord gooien en zal hij het purisme en radicalisme van Oud en Mies ten top drijven in de woningen te Entrevías (1956) of in het Kapel van de Weg van Santiago (1954). Hij wordt zelfs de meest strijdlustige, polemische en schitterende verdediger van de extreme avant-garde.

Alejandro de la Sota vergeet zijn romantisch en plastisch avontuur van de Pueblos de Colonización om zijn eigen model van modernisme aan te wenden in het Gouvenantsgebouw van Tarragona (1957); dit wordt een geraffineerd rationalistisch project, waar op eigenaardige wijze de stre-

heid van Mies en de harde lijn van Terragni samengaan. Hij verdedigt het modern purisme en volgt een weg die, afgezien van zijn eigen diversiteit, bijna altijd dezelfde richting uitgaat en als maatstaf dient voor de duidelijk eclectische loopbaan die zijn metgezellen onbewust aanvatten.

Deze twee strekkingen waar alle andere in ondergebracht kunnen worden, gaan uit van een basisgegeven, de verovering van een stellige en definitief geachte doctrine, bij machte om de Spaanse architectuur op Europees niveau te brengen en het oud en immer weerkerend academisme uit te roeien. In de zwarte nacht van het academisme ontloek de reeds lang aangekondigde moderne architectuur, als een Openbaring en ze werd uitgeroepen als de Blijde Melding. De romantische mentaliteit van de historische avant-garde werd op nationale schaal gereproduceerd. Deze mentaliteit ontstond niet uit de ontwikkelde moderne architectuur, zoals bij Coderch, maar richtte haar dertig jaar later in Spanje terug op alsof de kracht van de academische traditie een strijd lust van de modernisten eiste, een gevecht om de Ware Architectuur. Als antwoord op zo een uitnodiging ontstonden logischerwijze heroïsche tijden, die in de gedachten van de naoorlogse architecten reeds lang in aantocht waren.

Daar de triomf van de International Style in Spanje echter samenviel met een herziening van deze stijl, onder de intellectuele leiding van Bruno Zevi, die het ware ideaal van het modernisme in de organische architectuur situeerde, wijzigde de Spaanse architectuur vlug haar koers om dit nieuwe ideaal te volgen.

Dit komt reeds tot uiting in de Wrightiaanse zeshoeken van het Paviljoen op de Wereldtentoonstelling te Brussel (1958), gebouwd door Corrales en Molezún, in de plastisch neopopulaire en tevens Melnikovniaanse

accenten van het Instituut in Herrera de Piñuerga (1958) van dezelfde architecten. Reeds voordien was het ook tot uiting gekomen in het Instituut voor Optica (1951) en het Instituut van Daimiel (1952) beide werken van Miguel Fisac.

In 1960 lag het ideaal van de Spaanse architectuur dus helemaal op een ander niveau: de erfenis van het modernisme wil zich aanpassen aan de nieuwe kijk op de dingen, men streeft naar de vervolmaking van de International Style en niet naar een ontkenning ervan.

In Madrid gaat het werk van Corrales en Molezún en dat van Sáenz de Oíza er helemaal anders uitzien en duikt Antonio Fernández Alba op, die van bij het begin van zijn loopbaan de idealen van de organische architectuur nastreeft. Voor Barcelona, altijd meer beïnvloed door de Milanese cultuur, dient men de studie van Bohigas en Martorell te vermelden, die hun loopbaan beginnen in de International Style en die van Correa en Milá, die behoren tot het Milanese cultuurcentrum, wat ze van Coderch erfd, en zich, bijna als enigen in die tijd, ook wijden aan binnenhuisarchitectuur en design.

De nieuwe idealen worden voor het eerst duidelijk nagestreefd door Antonio Fernández Alba, in de bouw van het Santa Maria-klooster in Madrid (1960) rationalistisch en Aaltiaans en in het paradoxaal traditionele en moderne Rolloklooster in Salamanca (1962) dat hem de Nationale Prijs voor Architectuur opleverde. Dit laatste toont aan hoe snel de officiële architectonische cultuur de versies die, tenminste uiterlijk, het diepst geworteld waren in de Spaanse geschiedenis en traditie, aan de mythe van een zuivere nationale cultuur aangepast. Deze biedt in ieder geval een organische versie, die in Catalonië een overeenkomst vindt in het kunstambachtelijk neorealisme, aangepast aan de bestaande omge-

ving, op zijn Italiaans. Enkele van de werken van de reeds genoemde architecten zijn de materiële verwezenlijking van die idee. Het meest gewaagde ontwerp op dit gebied was stellig de uitbreiding van de Godó Tríasfabriek te Barcelona, werk van Correa en Milá (1967).

Samen met een nieuwe generatie, die haar studies beëindigt op het einde der vijftiger jaren, begin zestiger jaren, komt al gauw het late en expressionistische organicisme (dat in die jaren het ontwerp van Sidney van Utzon kenmerkt) de toestand vertroebelen en een nieuw architectonisch ideaal uittekenen, reeds aanwezig in de omwenteling van het werk van Le Corbusier of Rudolph en Saavinem. Met de zestiger jaren start in Spanje de economische heropleving en de industriële ontwikkeling. De architecten zijn van mening dat dit meer complexe en ambitieuze organicisme bij machte zal zijn het architectonisch ideaal te vertegenwoordigen. Het speelt al zeer snel de hoofdrol in het culturele leven en Spanje acht het op zijn beurt mogelijk het te bewerkstelligen.

Dit ideaal komt tot uiting in het werk van Antonio Fernández Alba in zijn ontwerp voor de Jaarbeurs van Gijón (1964). Vooral de jongere generatie waagt zich aan oplossingen die in de meeste gevallen geschreven letter blijven, maar een kans kregen in de wedstrijd voor het oprichten van een Operagebouw te Madrid (1964).

De ontwerpen voorgelegd door Fernandez Longoria, Moneo, Fulaondo, Casas en Segui, getuigen van een ambitie die al snel wordt aanvaard en uitgewerkt.

Het is echter, paradoxaal genoeg, Francisco Sáenz de Oíza, die dit nieuw organisch ideaal zal verwezenlijken in Torres Blancas (1962-1968), embleem van het meest ambitieuze Spaanse organicisme en getuige van de manier waarop dit zich wil aanpassen aan de oorspronkelijke moderne bewe-

ging. Het is een torengedouw, in navolging van Le Corbusier, maar zodanig geëvolueerd dat hij het organicisme van Wright overtreft. De beide opvattingen zijn er syncretisch in verwerkt en de plasticiteit ervan behoort reeds tot een derde school.

Terwijl men Torres Blancas aan het bouwen is, gaat de nieuwe generatie (Higuera, Mangada en Ferran, Hernandez Gil, Moneo, Peña) die niettemin verantwoordelijk is voor de laat-organische ontluiking en aanhangers ervan, meer in de lijn werken van het traditioneel en gematigd organicisme, ingezet door het werk van Fernández Alba. Higuera en Miró zullen later het Restauratie-Instituut te Madrid ontwerpen, Corrales en Molezún nemen ook definitief een gematigde houding aan, wat tot uiting komt in Casa Huarte (1965) en in het huis van Talavera van Sáenz de Oíza zelf. Ook enkele werken van Francisco Cabrero zijn organisch getint. De nieuwe generatie van de School van Barcelona (Bofill, Domenech, Puig en Sabater) blijft niet ver achter en vervolgt de weg van Martorell-Bohigas en Correa-Milá.

Buiten de laat-organische ontluiking in navolging van Utzon, typisch voor Madrid, en buiten Coderch en de la Sota, trouw aan hun eigen ideeën en eigen ontwikkeling, heeft de Spaanse architectuur van de zestiger jaren aldus haar moderniteitsconcept volledig omgevormd enkele jaren na de triomf van de International Style in Spanje. Ze is enigszins de School van Amsterdam gaan volgen en begint daarna de moderne en interessante revisionistische tendens na te volgen, gelijklopend aan die van Rogers in Italië. Behalve de reeds vermelde werken zijn er nog het huis Lucio Muñoz in Torreldones van Higuera (1965), het huis Gomez-Acebo in Madrid van Moneo (1964), de restauratie van San Benito de Alcantara van Hernandez Gil (1962), de wijk Juan XXII in Madrid van Ferran en Mangada, de wonin-

gen van Bofill in Barcelona (1964) en de Residentie in Barcelona van Domenech, Puig en Sabater. In het omvangrijke werk van Martorell en Bohigas is er vooral het appartementsgebouw in de Barcelonese Meridiana en om te eindigen, het appartementsgebouw te Madrid van Vazquez de Castro en Iñiguez (1967) (deze laatste behoren tot de generatie van Antonio Fernández Alba en beginnen een schitterende rationalistische loopbaan) en de Torres Blancas aan de Diagonal te Barcelona van Correa en Milá.

Het panorama van die jaren - besproken in het tijdschrift Zodiac dat toen een speciaal nummer aan Spanje wijdde - vormde blijkbaar, op zichzelf beschouwd en afgezien van de innerlijke verschillen, een tamelijk coherente school en men zou op dit ogenblik kunnen spreken over een besliste en duidelijke richting in de Spaanse architectuur.

Niets is echter minder waar. Zoals bekend, doorliepen de Spaanse architecten immers een veel te snelle loopbaan die voortdurend vooruitgang en overtreffing eiste. De internationale cultuur bleef zich verder ontwikkelen; het laat-organicisme was reeds een soort van eindpunt. De technologische heropleving, de neo-avant-gardeaanhangers, het diepe geloof in de cybernetica en nieuwe functionalismen, het misbruik van de pop-art en andere bekende elementen dringen Spanje binnen op het einde van de zestiger jaren en leiden tot de grootste culturele naoorlogse crisis. Aldus was bij het begin der jaren zeventig alles wat hierboven beschreven werd verdwenen: de kritische ontluiking op het einde van de moderniteit wordt volledig onder de voet gelopen zodat enkel degenen die volledig trouw bleven aan de International Style, zoals de la Sota en Cabrero, overbleven als na te volgen voorbeelden.

De nieuwe generatie architecten van het

midden van de jaren zestig of bij het begin van de jaren zeventig volgen het neomodernisme van de la Sota na en leggen, op internationaal vlak, bewondering aan de dag voor het werk van Stirling. Deze generatie baseert zich op de continuïteit van het technologisch proces en de trouw aan de evolutie van de International Style op zichzelf. Vermeldenswaardig zijn hier de werken van Manuel en Ignacio de las Casas, zoals het Internaat van Talavera de la Reina (1972), ietwat maniëristisch en laattijdig op een reeds lang bewandelde weg maar die nu op een schitterende wijze werd afgesloten.

De herleving van het moderne is echter slechts een verdediging van de jongere generatie tegen de leegte en de chaos die op het einde der jaren zestig heerste, alsook een reactie tegen de overdeden van het organicisme. In deze verdediging wordt ze ook bijgestaan door Saenz de Oíza die zijn belangrijkste en laatste modernistisch gebouw zal optrekken, nl. de Toren van de Banco de Bilbao (1970-1980). Voordien bestond reeds het gebouw van Bankuni6n van Corrales en Molezún dat duidelijk het veranderd panorama en de systematische verwerping van alle organicistische dromen aantoonde.

De generatie van 1960-1961 verantwoordelijk voor dit laat-organicisme had zoals gezegd ook een meer gematigde oplossing in de mouw. Een late verwezenlijking van dit idee is het woningcomplex van San Sebastian van Rafael Moneo (1968, samen met Marquet, Unzuruzaga en Zulaica). In dit gebouw ziet men juist hoe de gematigde organicistische school het startpunt betekent voor de toestand van de zeventiger jaren en het disciplinair karakter. De strenge en klare lijnen van dit gebouw - zonder het gesloten huizenblok, waartoe het behoort, te storen - zijn een schitterend beeld van een evenwichtig en urbanistisch volume en dit voorkomen geeft reeds aan welke de houding zal zijn in de komende jaren...

Het begin van het nieuwe decennium wordt dus niet alleen gekenmerkt door een nieuwe moderne opleving. In de Catalaanse school kent men een bruuske ommekeer, zelfs al had men er het organicisme op gematigde wijze aangewend. Dit is merkbaar in het Frans Instituut van Coderch, het werk van Martorell, Bohigas en Mackay. De drastische en leidinggevende omwenteling is in handen van de nieuwe generaties. De Belvédère Georgina (1972) van Clotet en Tusquets is de Spaanse echo van de ideeën van Venturi en een voortijdig postmodernisme, radicaler dan de werken van de Amerikaanse meester: een huisje op het platteland neemt de vorm aan van een neoclassicistische belvédère en wint zo aan omvang en voorkomen in het landschap. Het wordt versierd met een overvloed aan conceptuele en pop-art details, die, aangewend in een zo vroeg stadium zeer belangrijk zijn.

In Madrid komt de ware ommekeer grotendeels van de eerste generatie. Cabrero tekent een eigenaardig Venturiaans gebouw voor het Stadhuis van Alcorcón (1972) waarschijnlijk zonder zich eigenlijk op Venturi geïnspireerd te hebben; Cano Lasso bouwt een belangrijk huizencomplex in de calle Basílica te Madrid (1972), dat het abstracte en het niet-urbane karakter van de moderne gebouwen verwerpt, enerzijds en anderzijds de gematigde moderne traditie bijtreedt die vóór de Spaanse burgeroorlog zo belangrijke werken had voortgebracht.

Naarmate de jongsten echter geleidelijk een architectuur zullen beoefenen die meer steunt op de ideologie van Rossi dan op die van Venturi, gaan enkele vertegenwoordigers van de generatie-60 zoals Rafael Moneo en Ramon Bescós in Madrid een gebouw oprichten dat voor allen de definitieve ommekeer en een nieuwe richting zal betekenen: de uitbreiding van Bankinter (1968-1974). Het is een complex gebouw

dat de principes van de Madrileense School op het gebied van voorkomen en concepten vernieuwt. Het resulteert in een gebouw met radicale vorm en volledig aangepast aan de stad, vooral wat zijn gevel op de Paseo de la Castellana en andere details aangaat.

De Architectenschool te Sevilla (1976-1980) van Perea en Ruiz Cabrero is een mooi voorbeeld van lof op deze ideeën. Dit gebouw betracht een radicale compositieve en urbanistische oplossing zoals Bankinter en is terzelfder tijd aangepast aan de moderne taal die nog steeds eer betoont aan persoonlijkheden en ideeën als die van Stirling. De school wint de eerste prijs in een wedstrijd waarin de juryleden Aldo Rossi, Moneo, Peña en Coderch waren. Hieruit blijkt ook de geestesverwantschap tussen al deze architecten rond 1975.

Buiten Madrid vindt men de meest extreme versies: die van Tendenza, vooral vertegenwoordigd door Garay en Linazasoro in hun Ikastola te Fuenterrabia (1972-1978) bij voorbeeld; de gebouwen in moderne, niet technologische stijl van Antonio Ortiz en Antonio Cruz die een gecultiveerd en fijnzinnig mediterraan rationalisme beoefenen, waaronder een der beste voorbeelden een groep patiohuizen in Sevilla is. De meest conceptuele en Venturiaanse traditie verbonden met de pop-art wordt door Clotet en Tusquets in Catalonië voortgezet, alsook door Viaplana, Piñon en Mora, bij voorbeeld in de woning voor Jimenez Parga in Barcelona (1976-1977). De gebroeders Casas streven eveneens naar een compositieve en genuanceerde architectuur, waarbij ze een groot deel van de technologie opgeven. Zij versmelten ideeën van Venturi (de villa te Toledo, 1977) of die van Rossi, voor wat betreft de compositie, of ook nog die van Terragni, bij voorbeeld in een woningencomplex in Talavera de la Reina (1977). Een andere vertegenwoordiger van het techno-

logisch neomodernisme is Javier Vellés; hij toont aan hoezeer de zaken veranderd zijn in zijn patiohuis te Madrid (1978), een gelukte poging om de traditie en haar weerspiegeling in de constructie aan te wenden. Ook niet te vergeten is de invloed die de werken en de ideeën van de Five Architects uitoefenden in deze jaren, alsook de algemene verering voor Terragni en als gevolg daarvan ook voor de werken van de la Sota.

Door het bespreken van al deze werken en hun diversiteit meen ik zowat alle tendenzen en alle vertegenwoordigers genoemd te hebben. In Madrid, Barcelona, Sevilla, Galicië, het Baskenland enz., komt een nieuwe generatie architecten op die door hun andere manier van denken een einde zullen maken aan het betaan van de slechts twee tot nog toe bestaande exclusieve centra van architectonische cultuur, nl. Barcelona en Madrid.

Eens het doctrinaire uit de moderne beweging verdwenen is, zal het modernisme zoals verwacht een belangrijk element worden van postmodern eclecticisme.

Het panorama van de Spaanse architectuur gaat er dus gedurende dit decennium helemaal anders uitzien. Het moderne avontuur kwam tot een einde met het verdwijnen van het waanidee om één enkel ideaal na te volgen. Een eclectisch panorama zal ontstaan en op een of andere wijze reageren tegen algemene opwerpingen: een herziening van de betekenis van de geschiedenis als inspiratie en, meer concreet, een nieuwe beschouwing van het classicisme; de architectuur als een stadskwestie, als deel van de stad, als specifieke discipline; het onderzoek van de erfenis van de moderne beweging als instrument en waardevol hulpmiddel en niet als een na te volgen doctrine: een andere opvatting over de rol van de constructie en de techniek, en, in het algemeen, een hele omwenteling in de gedach-

tengang die verder gaat dan de zagezegde continuïteit van enkele beelden en voor goed het louter nastreven van het moderne ideaal overtreft. Functie, techniek, gemeenschap als sleutelbegrippen van de moderne beweging hebben afgedaan.

Men kan echter zeggen dat Spanje over het algemeen niet tot het uiterste ging in dit nieuw postmoderne avontuur; er werd een bemiddelend eclecticisme toegepast, zelfs al eisen verscheidene toestanden verschillende architectonische oplossingen (wat immers juist de houding van het eclecticisme is) en zo komt men toch, in bepaalde gevallen voor radicale of extreme houdingen te staan.

Zo ontstond dus in Spanje de laatste jaren een cultuur, oppermachtig gedirigeerd door het compromis tussen wat bruikbaar was van de moderne erfenis en het postmoderne. Meestal werd een rationalistisch eclecticisme aangewend dat zich vaak dicht bij de moderne vooroorlogse architectuur en het gematigde historicisme en organicisme opstelt. Nochtans zijn er de laatste jaren een paar gevallen die vermeldenswaardig zijn omdat ze het panorama vervolledigen en begrijpelijker maken.

Logischerwijze ontwikkelde zich enerzijds het genoemde neomodernisme, totaal anders dan dat van het begin der zeventiger jaren. Algemeen gezien ging het over conceptuele en subtiele kunst, eigenaardig genoeg meestal geïnspireerd door de gevoeligheid van Alejandro de la Sota, zelfs als zijn de concrete eindresultaten niet helemaal verwant.

Het werk van Alejandro de la Sota bleef, zoals we hierboven zegden, trouw aan de idee van het modernisme. De turnzaal van Maravillas (1962) die we nog niet vermeldten, is een der meesterwerken dat gedurende lange tijd zijn invloed zal uitoefenen. Het bevat reeds elementen die later in het

werk van Stirling populariteit zullen verwerven. Op het einde van de zestiger jaren bouwt hij het Universitair Studentenhuis Cesar Carlos waar hij in zekere mate de stijl van Terragni, zoals in het GouVERNEMENTS-gebouw van Tarragona, volgt.

Na een paar klassieke rationalistische werken, bouwt hij in het begin van de jaren tachtig de Casa de Correos in León; dit gebouw getuigt van zijn trouw aan het modernisme, zij het met een knipoog naar de nieuwe beweging. Het gebouw slaagt erin deel uit te maken van de bezienswaardige stadsmonumenten. Rond de subtiele, soms karikaturale en altijd conceptuele gevoeligheid van Alejandro de la Sota draait de originele productie van Juan Navarro Baldeweg, die bijna altijd ambitieuze en moeilijk uit te voeren projecten tekent; een voorbeeld hiervan is de familiewoning in Santander (1978) in een uiterst conceptuele compositie en een delicate plastische subtiliteit.

Eveneens in deze lijn, alhoewel met eigen en eigenaardige karakteristieken, ligt het laatste werk van Piñon en Viaplana, nl. de Plaça de Sants in Barcelona, conceptuele uitvoering in een neomodern landschap die zeer geslaagd mag genoemd worden.

Ook nog tot het neomodernisme tijdperk, zij het op meer plastische en jeugdige wijze, behoren de werken van de Catalanen Elías Torres en Martínez Lapeña, vooral dan hun ombouwning van een oude kapel op Ibiza (1981).

Aan het andere uiteinde, het meest radicale post-modernisme, staat Ricardo Bofill's werk. Sedert hij tot de School van Barcelona van 1960 behoorde, en vooral na zijn Franse ervaring, kende hij een grondige ommekeer. Zijn grote projecten, Marne la Vallée of eender welk ander, tonen naar mijn mening het minst geslaagde van de huidige architectuur: een oppervlakkige onderwerping aan het beeld dat ons, tragisch genoeg, niet méér kan beroeren dan bij voor-

beeld een filmdecor. Hij staat in een duidelijke positie, verwant aan andere internationale bewegingen en totaal afgezonderd van de veelkleurige en rijke Spaanse architectonische cultuur. Zijn succes kan ons dan ook niet begeistere.

De middenweg tussen neo en post komt wellicht het best tot uiting in het vakantiehuis op het eiland Pantelleria van Clotet en Tusquets (1977), conceptueel en vol mediterranean classicisme en het Stadhuis van Logroño (1977-1982) van Rafael Moneo. De stijl van dit laatste gebouw is abstract-geometrisch, afgeleid van het modernisme, en wil ten dienste staan van het neocademisme dat tot hiertoe altijd door de Baskische tendens werd gevolgd (bv. het restaurant Cordobilla Erreleku van Iñiguez en Ustarroz (1981), een vrije historische omvorming van een oude hoeve. Het gebouw werd afgewerkt in de stijl van een hoek van de prachtige administratieve zetel van de Banco de España in Madrid (1980).

Het beste werk van Moneo in deze laatste jaren is echter het Nationaal Museum voor Romeinse Kunst in Merida (1980-1984), een prachtig gebouw in traditionele stijl en onder neoromaanse invloed, ook enigszins modern getint. Dit is thans wellicht het best internationaal gekende museum voor wat de architectuur ervan betreft.

Ik zou gelukkig zijn mochten dit gebouw, getuige van de laatste en beste tijden in de Spaanse architectuur, alsook het merendeel van de opgesomde voorbeelden, ook een voorbode zijn van het succes van de Spaanse architectuur in de toekomst, ondanks de uitermate belangrijke professionele en economische crisistijd die we thans doormaken.

Antón Capitel.

Dinsdag 25 oktober

8.00 uur: vertrek bus vanuit hotel richting Toledo

10.00 uur: aankomst Toledo

Deze halve dag brengt men naar eigen inzicht door in Toledo (zie algemene itineraire)

14.30 uur: bus vertrekt (vanaf het punt waar we om 10.00 uur uitgestapt zijn) naar Cordoba

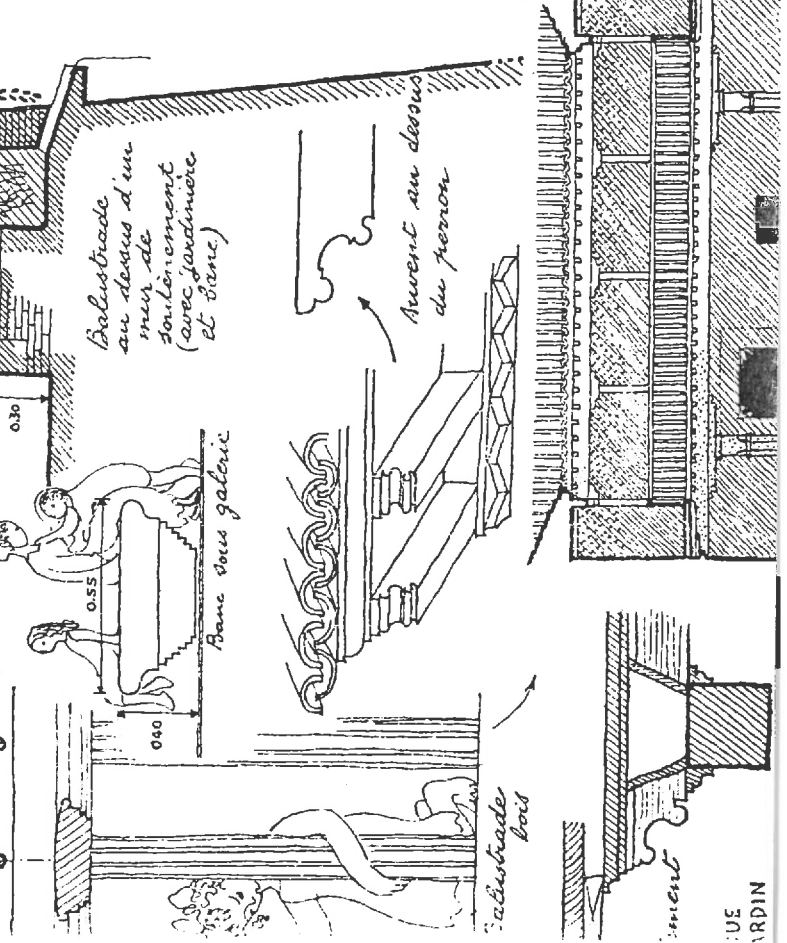
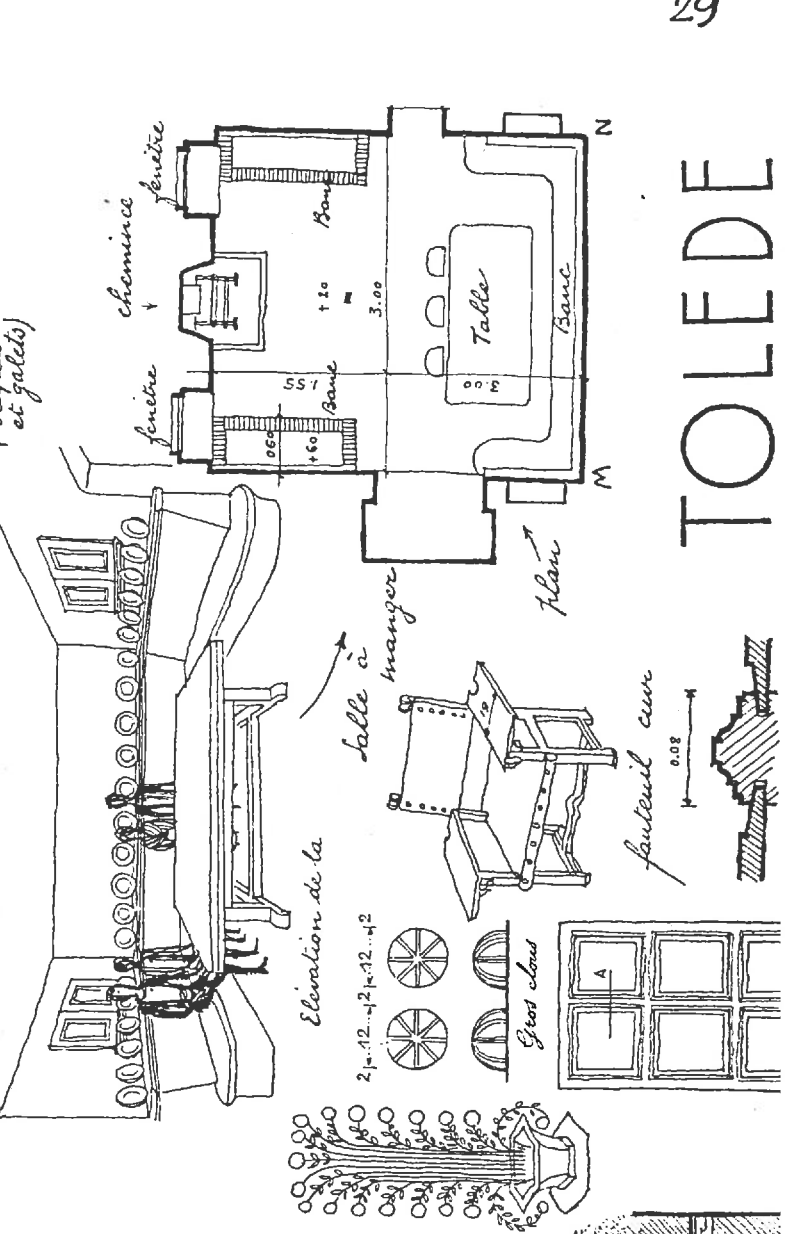
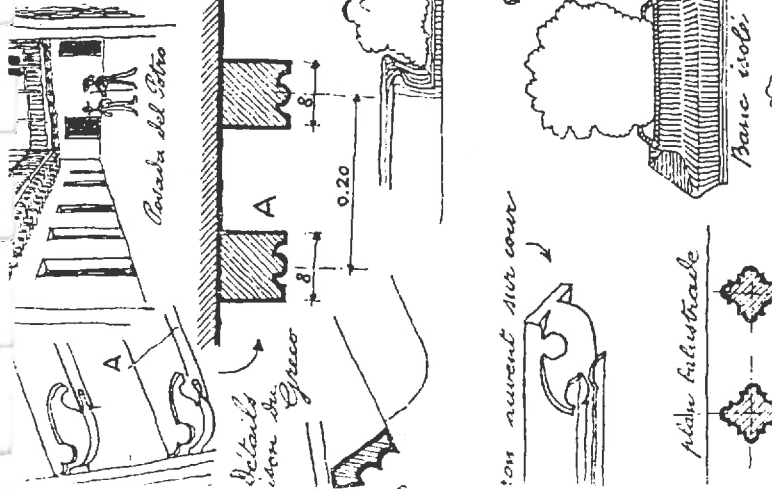
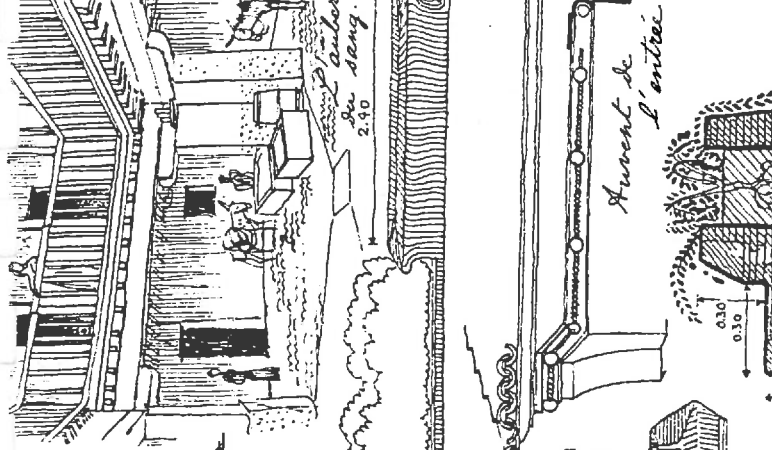
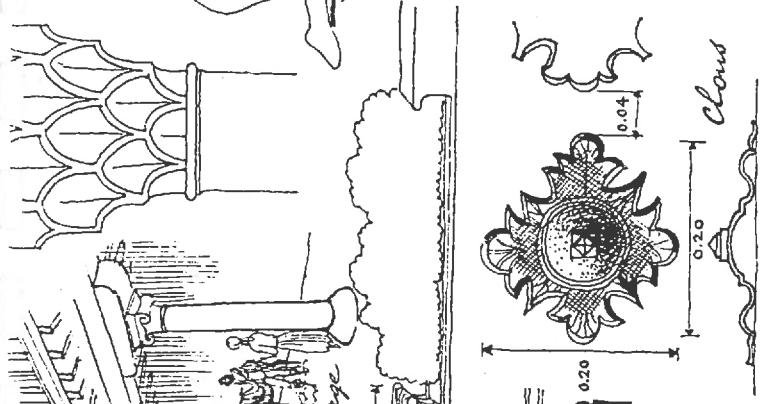
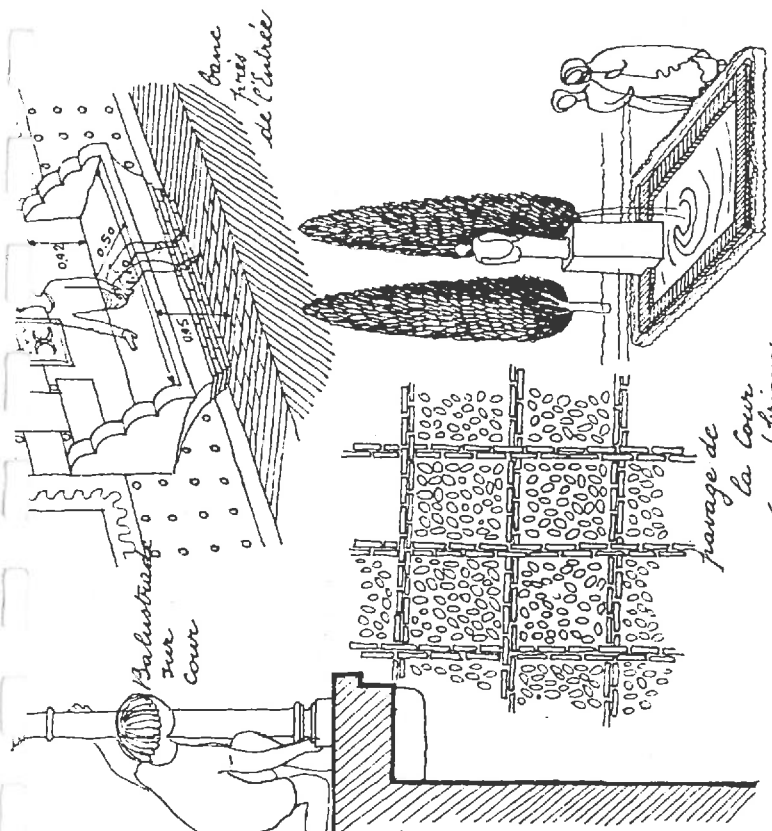
De bus rijdt vanaf Toledo naar Cordoba door de streek La Mancha, de streek van de dolende ridder en zijn knecht. Dit is niet precies de route die hierna beschreven wordt, maar een kniesoor die daar op let.

20.00 uur: aankomst hotel Melia Cordoba

21.00 uur: diner in hotel (is voor iedereen gereserveerd).

'....het mooiste uitzicht van Toledo kan men bewonderen vanaf het terras van Hotel Paradores Nacional aan de zuidkant van de rivier de Taag....'

TOLEDE

TOLEDO

Als ergens de tijd heeft stilgestaan en de stenen kunnen spreken, dan is dat ongetwijfeld in Toledo, een der oudste en schilderachtigste steden van Spanje. Met een stalen gezicht zal men je vertellen dat Toledo door Adam is gesticht, dat de eerste mens een Spanjaard was en dat God de zon loodrecht boven Toledo heeft geplaatst.

In de zomer zou je het laatste geloven. Gelukkig dat dan overal in de straten poreuze aarden waterkruiken met tuitjes staan, waaruit je voor een paar pesetas fris water kunt drinken. Met zet het tuitje echter niet aan de mond, maar houdt de kruik een halve meter van zich af en laat het water dan met een straaltje in de mond lopen. Bij beginners komt het water echter gewoonlijk op de borst terecht.

De stad op de rots

De stad op de rotsheuvel en het omringende bruinrode steenachtige maanlandschap – met hier en daar een plukje groen van olijfbomen – kwijnen van de dorst en trillen van de hitte. Beneden, in het diepingesneden granieten dal, slingert zich de Taag in een grote lus om de stad. In het oosten ligt de 14e-eeuwse Puente de San Martín, in het westen de – door de Romeinen aangelegde en door de Moren verbouwde – Puente de Alcántara. Boven op de rotsen is het sterke Castillo de San Servando gebouwd. Op de laatsgenoemde brug met de zware poorten staande, zien we uit over de brede Taag met haar steile rotswanden en over de vestingwallen van de stad. Boven de opeengestapelde bruingele en verweerde huizen steken de twee bekendste gebouwen van de stad omhoog: de kathedraal en het Alcázar.

Romeinen, Westgoten, Moren en christenen hebben de natuurlijke defensiemogelijkheden van de stad steeds meer uitgebuit. Nog kunnen we de zware poorten bekijken met hun torens en wapenschilden, zoals ze daar staan op de grens tussen stad en vega (vruchtbare vlakte): de oude en nieuwe Bisagra-poort, de Puerta del Sol en de Puerta del Cambrón.

Cristo de la Luz

Op 25 mei 1085 trokken de Kastiliaanse koning Alfonso VI en de Spaanse held El Cid, na een langdurig beleg, door de Puerta de Bisagra de op de Moren veroverde stad binnen. Tijdens hun triomftocht door de stad liep het paard van El Cid plotseling een moskee binnen en bleef stilstaan voor een muur. Het dier was met geen geweld daar weg te krijgen; de mensen werden nieuwsgierig, braken de muur open en ontdekten achter de muur een kruisbeeld met een brandend lampje ervoor!

Dat olielampje was – natuurlijk – bij het kruisbeeld neergezet toen de Westgoten de stad in 714 aan de Moren moesten overgeven en was bijna vier eeuwen blijven branden! De zin van de vrome legende zal wel zijn, dat tijdens de Morenheerschappij de liefde tot Christus bij de Spanjaarden niet werd uitgedoofd en dat ze trouw bleven aan hun geloof.

De moskee werd veranderd in een kerk en kreeg de toepasselijke naam Cristo de la Luz, Christus van het licht. Het is een klein kerkje; hoefijzerbogen verbinden de vier zuilen die mooie kapitelen hebben in mudéjar-stijl.

Twee synagogen

Toledo was vele eeuwen een centrum van joodse geleerden. Men zegt dat de eerste joden zich er vestigden na de verwoesting van de tempel in Jeruzalem door de Babylonische koning Nebukadnezar in 586 v. Chr. en dat Toledo een joodse naam is, afgeleid van Toledot (= stad der generaties). In ieder geval hebben de joden bijgedragen tot de bloei en de roem van de stad.

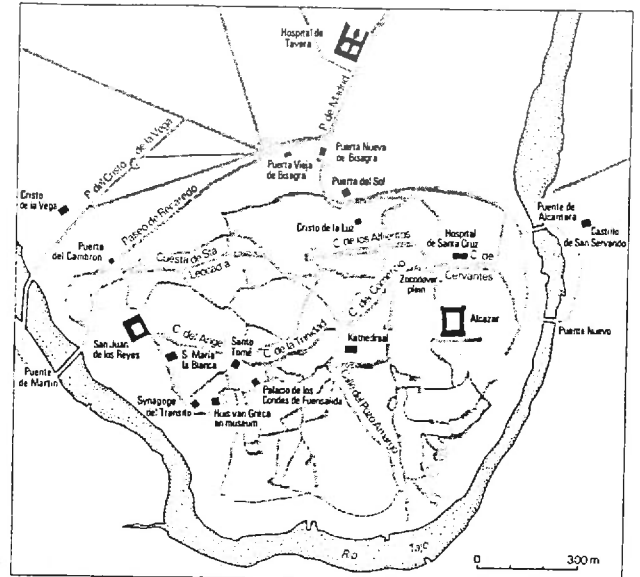
In 1492 moesten de joden Spanje verlaten (blz. 12). Nijverheid, handel en wetenschap leden daardoor gevoelige verliezen. In de voormalige jodenwijk (judería) staan heden nog twee van de acht synagogen.

De synagoge El Transito werd in 1357 gebouwd voor de rijke joden van de stad en wel door Moorse ambachtslieden uit Granada, die er cederhout van de Libanon voor gebruikten. Van buiten maakte ze een bescheiden indruk, maar het interieur in mudéjar-stijl is prachtig. Het lijkt op de zaal van een Toledoans paleis, met muren vol filigreeinwerk, kunstzinnige ornamenten en Hebreeuwse inscripties.

De huidige kerk Santa María la Blanca werd in 1180 in mudéjar-stijl gebouwd als synagoge voor het gewone volk. Het wat oosters aandoende interieur – 22 bij 17 meter – is door vier rijen van zes zuilen in vijf beuken verdeeld; bovendien zijn acht zuilen opgenomen in de muren.

De achthoekige bakstenen zuilen zijn bedekt met wit stucwerk; ze hebben kapitelen van granaatappelen en zijn onderling verbonden door hoefijzerbogen.

In 1405 werd de synagoge in een kerk veranderd; later deed ze dienst als paardestal en als tehuis voor vrouwen van lichte zeden. In 1875 werd ze tot monument verklaard.

*Plattegrond van Toledo**Casa de El Greco*

Vlakbij de synagoge El Transito ligt het Casa de El Greco, het huis van de vernieuwer der Spaanse schilderkunst. Hij was afkomstig van Kreta en heette eigenlijk Domenico Theotocopuli; die moeilijke naam vervingen de Spanjaarden voor het gemak door El Greco, de Griek. El Greco had al in Venetië en Rome kennism gemaakt met de Italiaanse hoog-renaissance, vóór hij zich in 1576 te Toledo vestigde. Hij is daar in 1614 overleden. In vele kloosters en kerken hangen zijn werken nog op de oorspronkelijke plaatsen.

Het atelier van El Greco

Drommen toeristen bezoeken het Casa de El Greco, een huis vlakbij zijn verdwenen woonhuis. Het is een echte Toledoanse woning uit de 16e eeuw. Op de patio, met tegels en arabesken versierd, staan waterkruiken in de hoeken; Moorse tegels zijn aangebracht langs de trap die naar de houten galerij voert.

In de ruime vertrekken van het huis zien we zijn meubels, potten en pannen, zijn hemelbed van roze zijde, de borden waaruit de meester at, de koffers die hij mee op reis nam, de keuken en het kookboek.

Al mogen deze dingen niet allemaal origineel zijn, beslist echt zijn de schilderijen die in het kleine museum hangen: Christus, Maria en de apostelen, met hun typische lange smalle gezichten en van een onaardse, mystieke kleur. Beklemmend is zijn schilderij van de roodbruine en okergele stad Toledo, gehuld in een diffuus avondlicht. In de kelder, waar El Greco zijn schilderijen maakte, maant de gids de bezoekers tot doods stille, zodat ze de Taag langs de rotsblokken kunnen horen schuren.

Niet ver van het huis van El Greco ligt de kerk van Santo Tomé; in een zijkapel wordt daar achter gordijnen zijn meesterwerk bewaard: "De begrafenis van de graaf van Orgaz". Getroffen kijken we naar de uitdrukking op de gezichten van de meer dan levensgrote figuren: de gedrukte stemming bij de trotse Spaanse familieleden en vrienden tijdens de begrafenis, en de vreugdevolle gezichten van de heiligen bij het ontvangen van de dode in het hemels paradijs.

De rijke kathedraal

Wandelend door de stad zien we aan het einde van de smalle Calle de Santa Isabel de prachtige toren van de kathedraal oprijzen; hij is versierd met een drievoudige krans van lange ijzeren pinnen die de doornenkroon van Christus voorstellen.

Vele bouwelementen van de gotische kathedraal – met de bouw werd in 1226 begonnen – getuigen van de mudéjar-stijl. Men zegt dat de kathedraal van León de fijnste, die van Sevilla de grootste en die van Toledo de rijkste is. De kerk is een waar museum vol rijkbewerkte altaren, kapellen en hekwerken; het koor midden in de kerk lijkt op een kerk in de kerk. De kathedraal telt vijf schepen en 88 pilaren; het licht valt binnen door 750 gebrandschilderde ramen.

De mozarabische kapel herinnert aan de mozárabes, de katholieken die onder de Moorse heerschappij hun geloof trouw bleven. Zij volgden de oude liturgie uit de Westgotische tijd; in deze kapel wordt soms nog de mis opgedragen volgens die oude mozarabische ritus.

Boven vele graven hangt, volgens oud gebruik, aan een draad de hoed van de kardinaal die er begraven ligt. Het aantal kunstwerken dat bewaard wordt in de schatkamer en de sacristie – o.a. schilderijen van Spaanse meesters – is enorm groot. Het kleed van de Madonna is bezet met 80.000 parels en de kerksieraden zijn gemaakt van het eerste goud uit Amerika. In scherpe tegenstelling tot al deze weelde – en als een waarschuwing voor te grote gehechtheid aan het aardse – staat het grafschrift in de kapel van kardinaal Portocarrero: "Aqui yace polvo, ceniza, nada", Hier rust stof, as, niets.

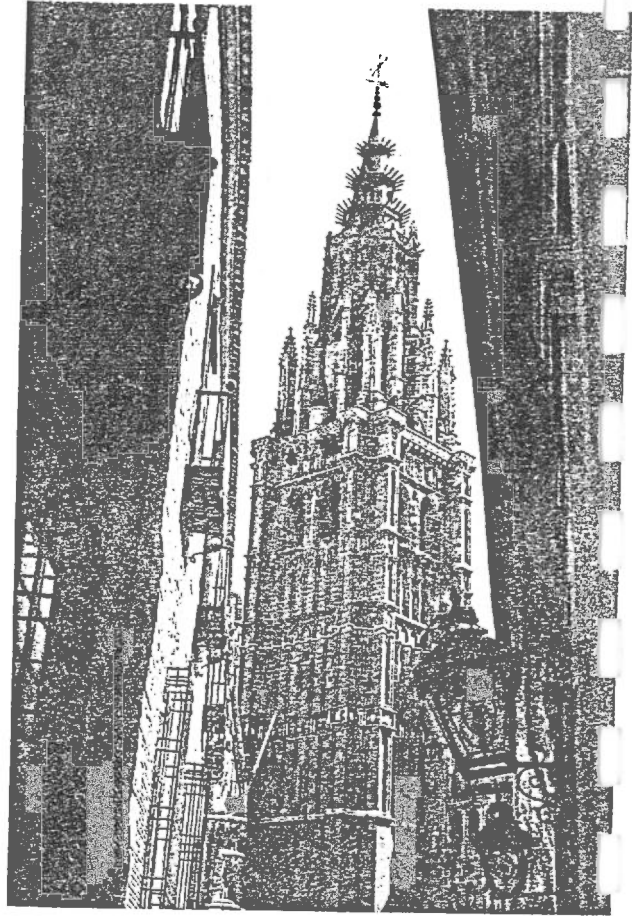
Samengaan van stijlen

Hoewel de kathedraal van Toledo niet de grootste van Spanje is (die staat in Sevilla), is ze wel de rijkste. Ze is 112 m lang, 56 m breed, 44 m hoog. De toren in zuiver gotische stijl rijst 90 m omhoog. De klokken, waaronder de bekende 'campana gorda' ('dikke klok'), die meer dan 17.000 kg weegt, dateren uit de 18e eeuw. De bovenbouw is achthoekig en eindigt in een spits met drievoudige kroon. De eerste steen voor de kerk werd gelegd in 1226 tijdens het bewind van Fernando III. Nadien hebben architecten, beeldhouwers, schilders en steenhouders hun steentje bijgedragen. Ondanks deze uitgebreide buitenlandse, in het begin vooral Franse inbreng, is de kathedraal een duidelijk Spaans bouwwerk geworden. In de laatste helft van de 15e eeuw kwam er een nieuwe stimulans met de komst van architect Hannequin uit Brussel, die vergezeld was van veel beeld- en steenhouders. Onder zijn leiding kwam het achthoekige deel van de toren en het mooiste portaal van de kathedraal, de *Puerta de los Leones*, tot stand. De poort is genoemd naar de kleine beeldhouwde leeuwen op stenen zuilen die in het hek ervoor staan.

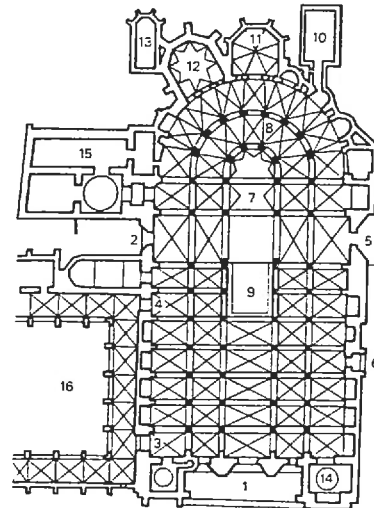
Hoewel de kerk in de eerste plaats een gotisch bouwwerk is, hebben verschillende andere stijlen, plateresco, een beetje barok en Moors, een rol gespeeld. Maar dit verhinderde niet dat de kerk een eenheid van stijl toont. Vooral binnen de kerk zijn de mudéjarinvloeden met de verfijnde, eindeloos herhaalde planten- en dierenmotieven en de zich voortdurend herhalende decoratiepatronen duidelijk waarneembaar.

Buitenkant

De hoofdgevel heeft drie gotische portalen, alle rijk voorzien van beeldhouwwerk. De zuidelijke gevel bevat twee portalen. Aan de noordzijde bevindt zich de *Puerta del Reloj*, ook wel *Puerta de la Chapinería* geheten. Dit portaal is rijk versierd met gotische spitsbogen en ornamenten van engelen en taferelen uit het Nieuwe Testament. De *Puerta de Santa Catalina*, met mudéjarinvloeden, en de *Puerta de la Presentación* geven toegang tot de kloostergang. Via het laatste portaal treden wij de kerk binnen.

De kathedraal van Toledo

Plattegrond van de kathedraal van Toledo

1. Puerta del Perdón
2. Puerta del Reloj of: de la Chapinería
3. Puerta de la Presentación
4. Puerta de Santa Catalina
5. Puerta de los Leones
6. Puerta Llana
7. Capilla Mayor
8. Transparente
9. Koor
10. Kapittelzaal (met prachtige deur)
11. Capilla de San Ildelfonso
12. Capilla de Santiago
13. Capilla de los Reyes Nuevos
14. Capilla de Mozárabe
15. Sacristie
16. Kloostergang

Interieur

De kathedraal telt vijf grote schepen met een lengte van meer dan 100 m en een breedte van 60 m. Het middenschip is 30 m hoog. Er zijn tweëntwintig kapellen, waarvan er enkele even groot zijn als een kleine kerk. Achtentachtig pilaren steunen het gewelf en door zeventienvijftig gebrandschilderde ramen valt wat licht naar binnen. Om de kerk goed te kunnen bekijken, heeft men tijd nodig. Als je een dergelijk gebouw een tweede keer bezoekt, vallen je dingen op, die je de eerste keer zijn ontgaan. We zullen ons bij deze bespreking beperken tot de meest bezienswaardige delen.

De *Capilla Mayor* bevindt zich aan het einde van het middenschip, waarvan het gescheiden is door een zeer fraai hek. Het enorme retabel, duidelijk gotisch, toont op zijn veertien panelen tafereelen uit het Nieuwe Testament. Veel kunstenaars werkten mee aan dit prachtige staaltje van houtsnijwerk. Aan weerszijden van het altaar bevinden zich grafmonumenten.

Achter de *Capilla Mayor* is het beroemde altaar dat de naam 'Transparente' draagt vanwege het licht dat binnenvalt door een raam in het gewelf. Dit licht dat in één bundel naar binnen valt, veroorzaakt een prachtig effect op het barokaltaar, waar het in een stralenkrans uitenvalt. Op het altaar zien we veel engelen en daarboven een Laatste Avondmaal en helemaal onderaan een sierlijke Madonna met Kind. Het retabel is tot in alle hoeken bewerkt met jaspis en gekleurd marmer; met bronsreliëfs en marmoren figuren.

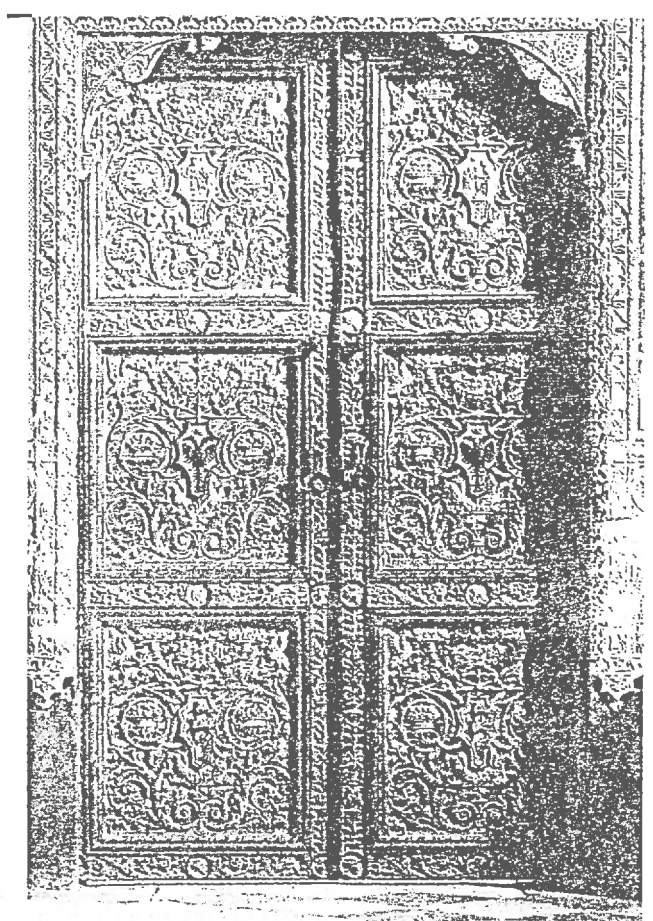
Tegenover de *Capilla Mayor* bevinden zich in het koor prachtig bewerkte koorstoelen. Het in gotische stijl uitgevoerde houtsnijwerk van de onderste rij beeldt de belegering en inneming van Granada uit. De midden- en bovenpartij van de banken zijn meesterwerkjes van Alonso Berruguete. Ook de buitenwand van het koor is zeer rijk bewerkt.

Rechts achter in de kerk vinden we de entree tot de kapittelzaal. De deur en de wand eromheen zijn uitzonderlijk mooi bewerkt met Moorse versierkunst. In de zaal trekt het artesonado-plafond de aandacht, aan de bovenkant van de muren zijn mooie fresco's en daaronder bevinden zich de portretten van alle aartsbisschoppen van Toledo. De sacristie bevat een aantal schilderijen van El Greco, waarvan zijn apostelencyclus verspreid over de twee langwerpige muren hangt. Ook zijn hier werken van Ribera, Morales en Van Dyck te zien. Zeer sprekend zijn 'De ontkleding van Christus' van El Greco en 'De gevangenneming van Christus' van Goya.

Voor de schatkamer staat een lange rij mensen te wachten om binnengelaten te worden. We zien er de grote attractie van de schatkamer: Spanjes waardevolste monstrans van goud en zilver, 3 m hoog en 172 kg zwaar. Hij werd vervaardigd van het goud dat de Spaanse vloeten binnenbrachten vanuit Amerika. De Duitse goudsmid Enrique de Arfe, die verscheidene monstransen vervaardigde, schiep ook deze. Op Sacramentsdag wordt deze monstrans in een grootse en kleurrijke processie door Toledo gedragen.

De kloostergang, niet het mooiste deel van de kathedraal, bevat beeldhouwwerk en fresco's. In de *Capilla de San Blas*, naast de deur waardoor men op de bovenverdieping komt, zijn gotische beelden en fresco's te zien.

Van de talrijke kapellen noemen we: de *Capilla de los Reyes Nuevos*, die zich naast de sacristie bevindt, een licht ribgewelfplafond heeft en aan de wanden de platerescostijl laat zien; de laat-gotische *Capilla de Santiago*; in de *Capilla de San Ildefonso* (in het midden achter in de kerk) ziet men fraai bewerkte grafmonumenten; in de *Capilla Mozárabe* is elke morgen een dienst volgens de ritus van de vroeger onder Moorse heerschappij levende christenen (mozárabes).

Het portaal van de kapittelzaal

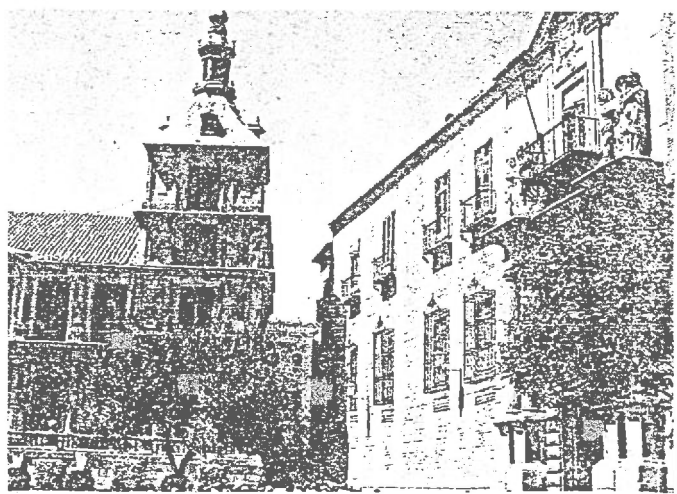
Aan het plein van de kathedraal

Tegenover de kathedraal staat het raadhuis, in de 17e eeuw gebouwd naar een ontwerp van Juan de Herrera en dus in een strakke, sobere stijl. De werkzaamheden aan de kerk stonden onder leiding van de zoon van El Greco, Jorge Manuel Theotokopoulos. In de vergaderzaal zijn azulejostegels te zien en in het trappenhuis hangen portretten.

Aan de Plaza de la Catedral ligt ook het aartsbisschoppelijk paleis, een bouwwerk uit de 18e eeuw. Het werd gebouwd op de plaats waar reeds een ander bouwwerk had gestaan en waarvan onder meer het artesonado-plafond in de *Salón de Concilios* nog getuigt.

In de omgeving van het plein is het 's avonds levendig, er bevinden zich diverse restaurants en cafés.

Vanaf dit plein kan men via de Calle del Salvador in de richting van de vroegere joodse wijk (*Judería*) wandelen en alle bezienswaardigheden opnemen in het vervolg van de wandeling. Deze bouwwerken beschrijven we op onze volgende tocht, maar we beginnen op een punt aan de westkant van de stad.

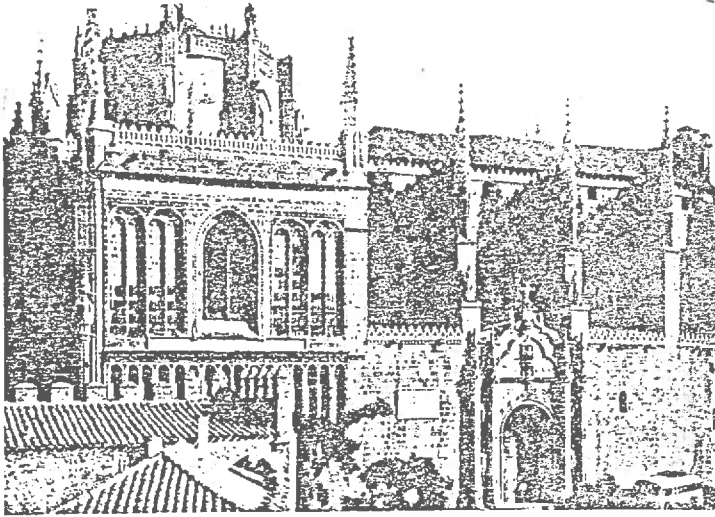
Tegenover de kathedraal staan het raadhuis en het bisschoppelijk paleis

Deze kerk is een van de meest interessante van Toledo en Castilië. Ze behoort bij het franciscanenklooster dat Ferdinand van Aragón en Isabella van Castilië, 'de katholieke koningen', in 1476 lieten bouwen. Het moest tevens dienen als laatste rustplaats van het koningspaar. Deze functie heeft het gebouw nooit gekregen, omdat de verovering van het laatste Moorse bolwerk, Granada (1492), aanleiding was daar de beroemde *Capilla Real* te laten bouwen, waar de stoffelijke resten van het paar nu bewaard worden.

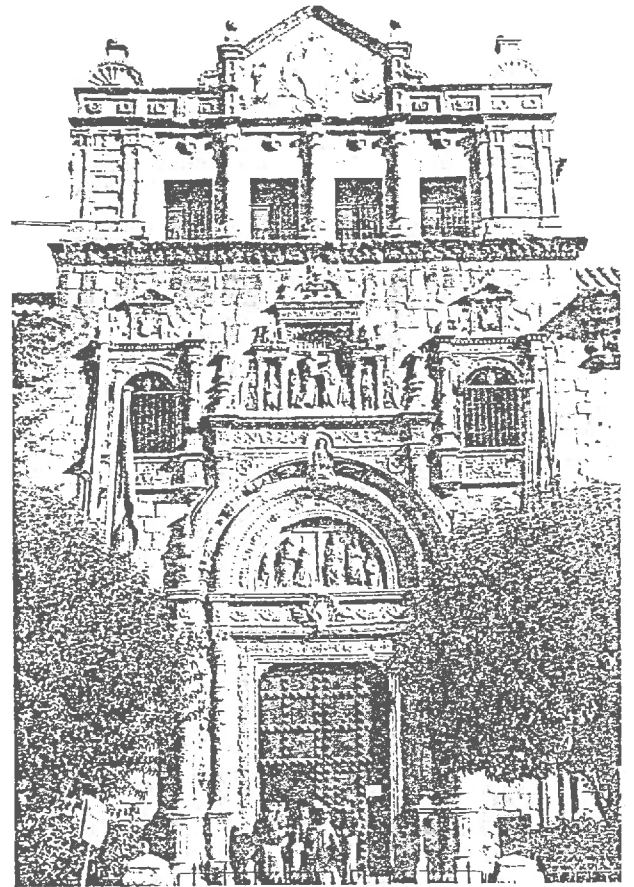
Architect Juan Guas liet in slechts vijf jaar een prachtige Vlaams-Spaanse gotische kerk bouwen. De buitenkant van het werk, naar een ontwerp van een andere architect, is minder fraai dan het interieur.

Als herinnering aan de bevrijding van de christelijke gevangenen uit Moorse handen werden hun ketenen aan de noordgevel van de kerk opgehangen; ze zijn nu nog te zien.

Het interieur is ronduit indrukwekkend, met een fraai gotisch ribgewelf en een enorm rijkversierde viering. De kerk heeft één schip met aan één kant kapellen. Zeer grote adelaars van de heilige Johannes naar wie de kerk ten dele genoemd is, houden de gekroonde wapens van Ferdinand en Isabella vast. Boven de heiligenfiguren staan spitse, gotische torentjes.

De kerk van San Juan de los Reyes

Het Santa Cruzmuseum met een platerescoportaal

Museo de la Santa Cruz

Het voormalige hospitaal valt aan de buitenkant op door het portaal in platerescostijl. Het gebouw dat vlak bij het *Alcázar* ligt, had veel te lijden tijdens de Spaanse burgeroorlog; lang en hard werd er gevochten om het *Alcázar*. De Franse schrijver André Malraux, die als vrijwilliger meevocht tegen Franco, schoot vanuit een van de ramen van het hospitaal op de stellingen van de verdedigers van het *Alcázar*. Sporen van deze strijd zijn nog zichtbaar op de muur. Na deze oorlog werd het gebouw zeer grondig gerestaureerd. Het doet nu dienst als museum en bestaat uit negen zalen.

Op de benedenverdieping zijn schilderijen, beeldhouwwerk, gobelins, meubels, wapens, munten en documenten uit de tijd van de Habsburgers te zien. Zeer opvallend is de 16 m lange lichtblauwe vlag van het vlaggeschip van de Habsburgers, dat bij Lepanto (1571) de Turken versloeg. Op de bovenverdieping, waarheen een zeer fraaie platerescotrap leidt, zien we schilderijen van Spaanse schilders uit de 16e en 17e eeuw. Van Alonso Berruguete die op oudere leeftijd in Toledo werkte, valt er het mooie retabel 'Maria Boodschap' te bewonderen. In de tegenoverliggende vleugel hangen achttien schilderijen van El Greco, die een groot deel van zijn leven doorbracht in Toledo. El Greco en Toledo zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden. Een prachtig schilderij van hem in dit museum is 'Maria Hemelvaart'. Van de Maria op het schilderij 'De heilige familie' wordt geschreven dat ze gelijkenis vertoont met de mooie trekken op het gezicht van El Greco's geliefde: Doña Jerónima de las Cuevas. Vermeldenswaard zijn de artesonado plafonds en de renaissancebinnenhof.

La Mancha

Het gebied dat La Mancha genoemd wordt, is geen officiële provincie waarvan de grenzen nauwkeurig omschreven zijn. La Mancha is een landstreek zoals er zoveel zijn in Spanje, waarvan de namen over het algemeen bekender zijn dan de namen van de provincies. La Mancha ligt verspreid over de provincies Ciudad Real, Albacete en delen van Toledo en Cuenca.

Waarom naar La Mancha?

Het gebied is niet aantrekkelijk. Het dorre land, door de Arabieren al 'manxa' (droge bodem) genoemd, is 's zomers bloedheet en 's winters jaagt de koude noordenwind over de kale roodgele vlaktes. Alleen olijfbomen, wijngaarden en wat verspreid liggende akkers zorgen voor enige afwisseling in het landschap. Saffraanvelden en velden met papaveraanplant brengen wat kleur in het geheel. Bossen zijn gekapt voor de aanleg van wijngaarden. Daarom is La Mancha geen reisgebied voor toeristen. Er zijn maar twee redenen om door La Mancha te rijden: de ene om zo snel mogelijk naar het zuiden in Andalusië te komen en een positievere reden is iets te proeven van de sfeer en leefomstandigheden van de onsterfelijke figuren uit de wereldliteratuur: Don Quijote en Sancho Panza.

1. DON QUIJOTE DE LA MANCHA

Miguel de Cervantes Saavedra (1547-1616)

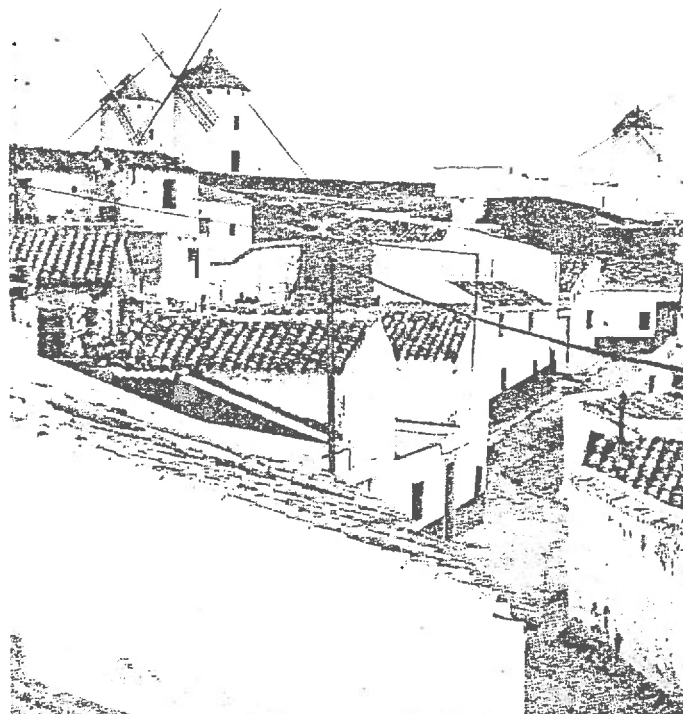
Deze beroemde Spaanse schrijver beleefde in zijn jonge jaren verscheidene avonturen. Zo deed hij mee aan de zeeslag bij Lepanto tegen de Turken en werd in een andere oorlog als slaaf verkocht. Na vrijgekocht te zijn begon hij te schrijven. Pas op latere leeftijd – hij had toen reeds verschillende werken geschreven – publiceerde de toen nog onbekende Cervantes, geboren in Alcalá de Henares in 1547, zijn later wereldberoemd geworden roman 'El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha'. Het boek werd al gauw populair en tijdens zijn leven verschenen er veel vertalingen. Later werd het boek over de gehele wereld gelezen. Cervantes schreef een, eveneens succesvol, tweede deel, nadat een onbekende een namaak-tweede deel had geschreven, waarvan duidelijk was dat het niet van Cervantes kon zijn. Componisten, schrijvers en schilders (Picasso!) hebben de figuur van Don Quijote in hun werk gebruikt.

Don Quijote en Sancho Panza

Ridder van de droevige figuur

Een van de twee hoofdpersonen uit dit boek is een lid van de lage adel (*hidalgo*), die door het lezen van ridderromans geheel in de sfeer van de ridderavonturen raakt. Hij koopt een afgedant paard, laat zich tot ridder slaan door een herbergier en trekt ten strijde tegen boeven, onderdrukkers van prinsessen om, alles in de naam van zijn geliefde Dulcinea – in zijn boek een jonkvrouw, in werkelijkheid een boerin uit zijn buurt – de wereld versted te doen staan van zijn heldenmoed. Hij is een ridder

De windmolens van La Mancha

van de droevige figuur. Hij jaagt op hersenschimmen, vecht tegen windmolens, ziet in iedere herbergier een kasteelheer en in iedere vrouw een adellijke schoonheid. Cervantes verwart in zijn boek figuren en gebeurtenissen. Zijn schildknaap, de kleine dikbuikige Sancho Panza, die zijn baas op zijn eigen ezel trouw volgt, is een geheel ander type: geen dweperige idealist, maar een nuchter man met een soort boerenslimheid.

Toerisme en Don Quijote

Verschillende informatiebureaus voor toeristen hebben een brochure waarin een route van Don Quijote wordt beschreven. Steden en dorpen die een rol spelen in het beroemde boek, proberen toeristen binnen hun grenzen te krijgen. De meeste windmolens uit de tijd van Don Quijote zijn verdwenen, een paar oorspronkelijke zijn er nog, maar verschillende zijn ten behoeve van het toerisme nieuw gebouwd: ronde, witte molens met een draaiend dak waarop eenvoudige wieken zijn bevestigd. We zullen een groot deel van deze route rijden, die, hetzij herhaald, alleen maar interessant is als u in uw fantasie de figuren uit de roman van Cervantes meeneemt.

Vanaf Toledo nemen we de N 401 en rijden naar Orgaz, bekend geworden door het schilderij van El Greco in de *Santo Tomé* in Toledo, waar 'De begrafenis van de graaf van Orgaz' hangt. In het stadje staat een barokkerk naar een ontwerp van Alberto de Churriguera en er is nog een Romeinse brug te zien.

In Orgaz gaan we naar links naar Mora waar in de parochiekerk een platerescoretabel is te zien. Van het kasteel buiten het stadje is eigenlijk alleen een deel van de vierkante *Torre del Homenaje* nog interessant, voor de rest maakt het een vervallen indruk.

Consuegra is een sfeervol stadje waar u ook enkele windmolens aantreft en ateliers waar pottenbakkers hun hand- en kunstvaardigheid beoefenen.

Het vroegere kasteel van de Maltezerorde heeft dubbele wallen en is omringd door een verdedigingsmuur met drie ronde torens. Het is van oorsprong Romeins en latere volken hebben verbouwingen tot stand gebracht.

Op de N IV rijden we in zuidelijke richting naar Puerto Lápice waar Don Quijote door een herbergier tot ridder werd geslagen. Cervantes heeft verschillende herbergen hier bezocht, sommige dragen nu de naam van Don Quijote.

In Puerto Lápice gaan we naar rechts, richting Daimiel. Hier in de buurt is het *Parque Nacional de las Tablas de Daimiel*, waar de Río Guadiana een breed gebied met moerassen en vennen heeft doen ontstaan. Vanaf de weg is het terrein te zien, maar ter bescherming van de talrijke broedende watervogels is het geen openbaar park.

Ciudad Real

De grootste stad van La Mancha doet moeite de bezoekers aan Don Quijote te herinneren door de ridder als reclamesymbool te gebruiken. Veel bezienswaardigheden heeft de stad niet. Aardig is de *Puerta de Toledo*, die geflankeerd wordt door twee vierkante torens.

De *San Pedro* heeft twee mooie kerkportalen in gotische stijl en een vermeldenswaardig platerescoretabel. De industriestad Puertollano heeft in economisch opzicht Ciudad Real voorbijgestreefd.

Almagro

Veel interessanter is het stadje Almagro dat we over de C 415 bereiken. Het is gezellig door de oude straatjes te wandelen, die nog veel van hun oude sfeer hebben behouden. Dit geldt vooral voor de fraaie langgerekte Plaza Mayor uit 1372, die omgeven is met stenen arcaden en huizen met kleine houten balkons welke zich voortzetten langs alle gevels.

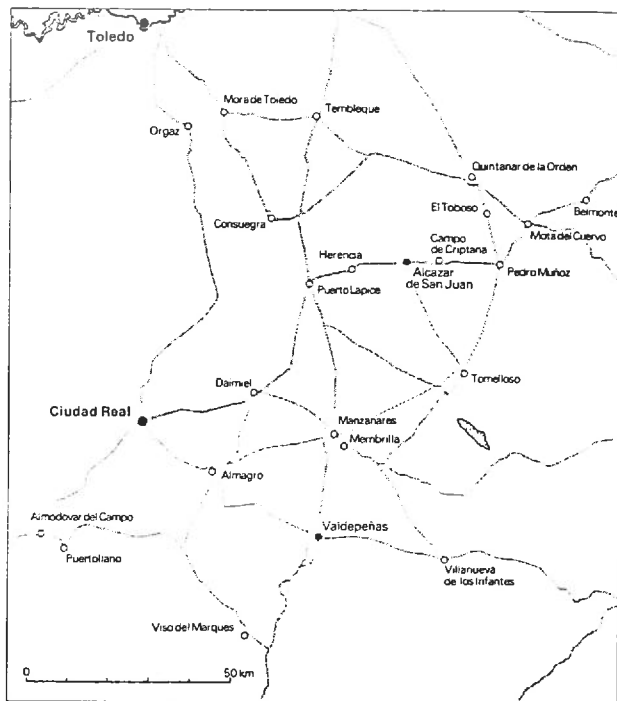
Onder een galerij aan dit plein is een poort die opvalt. In het huis dat zich erachter bevindt, was in de 18e eeuw het bestuur van de strijdbare religieuze ridderorde van Calatrava gevestigd. Door een deur komen we in een rechthoekige binnenplaats met boven elkaar gelegen galerijen en met houtsnijwerk versierd. Aan de palen hangen verplaatsbare ijzeren lampen en aan één kant is een toneel gebouwd. Erachter zijn kleed-, schmink- en rekwisietenruimtes. *De Corral de Comedias* stamt uit de 16e eeuw en is het enige renaissance-theater in Spanje. Het is enigszins gerestaureerd en tot nationaal historisch monument verheven. In de maand augustus worden stoelen op de binnenplaats opgesteld en vinden er uitvoeringen plaats van beroemde Spaanse schrijvers als Lope de Vega, Tirso de Molina en Calderón.

In het stadje is nog de vroegere adellijke wijk te zien met zijn straten, portalen, wapens en binnenhoven. In een van de huizen, het *Palacio Maestral*, riep Alfonsus X de Wijze in 1273 de Cortes (het Spaanse parlement) bijeen.

Het Duitse bankiershuis Fugger liet hier huizen bouwen en de *San Salvador*. Naast deze kerk zijn in Almagro nog enkele barokkerken, zoals de *San Agustín* op de hoek van de Plaza Mayor.

Valdepeñas

Valdepeñas is bekend door zijn wijn. Rondom deze stad bevindt zich het grootste wijngebied van Spanje. Er worden eenvoudige, goedkope wijnen geproduceerd, waarvan de meeste de naam van de stad Valdepeñas meekrijgen. Behalve de Manchego-wijn komt hier ook de Manchego-schapekaas vandaan. In het centrum is een gezellige Plaza Mayor en de laat-gotische parochiekerk heeft een platerescopoortaal. Veel oude huizen zijn verbouwd tot bodegas.

Overzichtskartaal van La Mancha

Wie verder in zuidelijke richting op doortocht naar Andalusië is, kan in Santa Cruz de Mudela, een aardig stadje, en in Viso del Marqués, met het prachtige paleis van de markies van Santa Cruz (nu museum voor de marine) nog herinnerd worden aan Don Quijote.

We gaan vanaf Valdepeñas over de brede N IV in noordelijke richting. In Manzanares staat aan de Plaza Mayor een renaissancekerk, de *Nuestra Señora de Alta Gracia*.

In Manzanares gaan we naar rechts en komen in Argamasilla de Alba. Daar is de cel te bezichtigen, waar Cervantes gevangen heeft gezeten en waar hij de eerste hoofdstukken schreef van Don Quijote. Dit stadje wordt wel beschouwd als een van de belangrijkste voor het verhaal van Don Quijote. Herinneringen worden er levend gehouden aan de beroemde ridder.

In de buurt van Argamasilla bevindt zich het kasteel *Peñarroya*, van oorsprong Moors, later verbouwd. Vanaf hier kan men het meer zien.

Vlakbij ligt Tomelloso, ook een bekend wijncentrum.

We rijden over de C 400 naar Alcázar de San Juan, dat in het hart van La Mancha ligt. In de kerk *Santa María* zijn interessante Romeinse mozaïeken te zien.

Ten oosten van de stad is Campo de Criptana een aardig dorp dat zich aankondigt als 'de stad van de molens', waar de belangrijke episode van Don Quijote en de windmolens zich afgespeeld moet hebben.

In Pedro Muñoz speelde de ontmoeting van Don Quijote met de toneelgroep van Angulo zich af. Het dorp El Toboso is nauw verbonden met de geliefde van de ridder, Dulcinea. Haar huis is te bezichtigen en in het raadhuis bewaart men de roman in meer dan dertig vertaalde edities.

Op de N 301 gaan we eerst nog even rechts, in Mota del Cuervo, een typisch dorp van La Mancha, vocht Don Quijote met de ridders met de sporen. Ook hier zagen we veel windmolens aan de voet van de zogenoemde 'Heuvel van de windmolens'.

Ongeveer 15 km oostelijker ligt Belmonte, de geboorteplaats van een van Spanjes grootste schrijvers, Fray Luis de León. Het 15e-eeuwse kasteel is nu een nationaal monument. In de kerk zijn gotische retabels en mooie koorstoelen te zien. Op verschillende oude herenhuizen vallen adellijke wapens te bewonderen en aan de Plaza Mayor zijn arcaden en zuilengangen.

woensdag 26 oktober

Tot

15.30 uur: heeft men de tijd om de stad te bezichtigen (koffers beneden in hotel laten).

15.45 uur: verzamelen in de hal van het hotel, bus vertrekt naar station

16.39 uur: vertrek trein (TALGO - 1e klas) naar Sevilla

18.12 uur: aankomst station Sevilla, bus staat gereed en brengt ons naar het gebouw van de Colegio Oficial de Arquitectos (arch. Cabrero & Perea - winnend prijsvraagontwerp, '76-'82), waar de architect Mosquera een lezing geeft over de architectuurgeschiedenis van, en recente ontwikkelingen in Sevilla. Tijdens de lezing eten we een paar tapas en drinken we een glaasje jerez. Ondertussen gaat de bus door naar het hotel en worden de koffers in de hal gezet.

20.00 uur: wandelen naar hotel Porta Coeli (vlakbij), inchecken.

avond vrij.

Overweldigende indruk

De indruk die het grote bouwwerk van buiten maakt, is niet gering, maar het verzinkt in het niet als we de moskee binnestappen. Aanvankelijk kost het enige tijd om de ogen aan het donker te laten wennen. De moskee wordt slecht verlicht. Zo nu en dan gaan er plaatselijk lampen aan, vaak ten behoeve van de gidsen die dit nodig hebben bij hun uitleg. Na enige tijd oriënteren we ons beter en het woud van zuilen, tweekleurige bogen, bewerkte plafonds, koranteksten en Moorse ornamenteringen krijgen steeds meer reliëf voor ons.

De gehele ruimte bestaat uit negentien beuken, waarvan de zuilenrijen onderling worden verbonden door een onafzienbare reeks arcaden, die alle hetzelfde kleurenpatroon te zien geven: rode baksteen en pleisterwerk.

Eerste deel van de moskee

Het eerste deel van de moskee waarin we ons nu bevinden, is het oudst en werd gebouwd in de periode van Abd-ar-Rahman I. De grenzen van de oorspronkelijke moskee zijn nog te herkennen.

De uitbreiding is te volgen, want de vloer ligt aan de zuid- en oostkant wat lager. Alle zuilen en kapitelen zijn van Romeinse of Westgotische oorsprong; vele hebben een korinthische vorm.

Dit is ook het enige deel van de moskee waar de zuilen een voetstuk hebben.

Tien zuilenrijen leiden, met onderbrekingen, naar het zuidelijke einde van de moskee.

De zuilen waarvan er nog geen twee precies gelijk zijn, dragen boven elkaar kruisende ronde en hoefijzerbogen. Ze zijn van marmer of graniet vervaardigd.

Tweede gedeelte van de moskee

Het tweede deel, gebouwd tijdens Abd-ar-Rahman II, strekt zich in zuidelijke richting uit met zeven zuilenrijen. Links is het koor dat in de 16e eeuw tegen de uitdrukkelijke wens van het stadsbestuur werd gebouwd. Toen keizer Karel V drie jaar na de voltooiing zijn eerste bezoek bracht, zag hij wat voor veranderingen de moskee had ondergaan. Hij moet gezegd hebben: 'U hebt iets gebouwd waar dat overal had gekund, maar iets verwoest dat uniek was.'

Men heeft dikwijls de leden van het kapittel beschimpt, die het koor en het hoofdaltaar binnen de moskee lieten bouwen. Uit kunsthistorisch en architectonisch oogpunt is die kritiek juist, maar men moet zich wel afvragen of de moskee zonder die invoeging zeven eeuwen had kunnen overleven.

Het derde deel aan de zuidwestkant sluit aan bij het deel dat Al-Hakam II erbij gevoegd heeft. Dit prachtige deel is net zo groot als de oorspronkelijke moskee van Abd-ar-Rahman I.

Het is ontstaan in de tweede helft van de 10e eeuw. Het aantal gelovigen was zó sterk toegenomen, dat de moskee moest worden uitgebreid. Aanvankelijk had men nog geprobeerd zeilen over de patio te spannen om schaduw te scheppen, maar dit beviel niet goed en men ging tot herbouw over.

Vanuit de poort waardoor we binnenkwamen (Puerta de las Palmas), lopen we verder en betreden we de *Capilla de Villaviciosa*. Omdat de kapel maar door één muur wordt afgeschermd, hebben we een mooi algeheel overzicht. De kapitelen van de zuilen hebben alle dezelfde stijl: korinthisch, met drie rijen gestileerde bladen. De kapel is beroemd geworden door haar ribgewelf.

De *Capilla Real* moet men eigenlijk van de zuidkant bekijken. Door er later een crypte in te bouwen, zijn er veranderingen aangebracht, want de zuilen met Moorse kapitelen zijn half in de muur gebouwd. De crypte bestaat uit een 3 m hoge ruimte, waarvan de bovenkant op drie spitsbogen en twee zuilen rust. Ze is meestal voor het publiek gesloten. Aan het bovenste deel dat zichtbaar is, kan men duidelijk zien dat de christelijke veroveraars hun Arabische onderdanen, de mudéjares (islamieten die onder christelijke heersers bleven werken), met de bouw en decoratie ervan belast hebben.

Mihrab

We komen nu bij het mooiste deel van de moskee. Recht tegenover de *Puerta de las Palmas* die we zijn binnengekomen, zien we in het noorden van het gehele complex de qibla-wand. Dit is de muur waarin zich de *Mihrab* bevindt. Omdat er zo vaak aan de moskee is verbouwd, bevindt de *Mihrab* zich niet in het midden van de muur, zoals dat gebruikelijk is. Vóór de *Mihrab* treffen we een drievoudige ruimte met een prachtig ingelegd koepelgewelf, de *Maksurah*. Het is de moeite waard hier te wachten tot de lichten ontstoken worden, want dan pas wordt de verfijning waarmee kunstenaars hier mozaïeken aanbrachten, in de achthoekige koepel goed zichtbaar.

De moskee van Córdoba heeft de mooiste mozaïeken van de bestaande moskeeën. Dit is te danken aan het feit dat de kalief van Córdoba destijds de keizer van Byzantium niet alleen om de beste kunstenaars, maar ook om zestien ton glazen en stenen mozaïekstukjes vroeg én kreeg. Ook boven de hoefijzervormige toegangspoort tot de *Mihrab* zien we de

schitterende bloem- en bladmotieven in groen, geel en purper. De *Mihrab* is oorspronkelijk een kleine nis die in de richting van Mekka is gelegen. Hier is de nis echter gericht naar Timbuktú (Afrika). Opvallend is de grootte van de *Mihrab*.

Het plafond van de nis heeft de vorm van een schelp en is uit één stuk marmer vervaardigd. De muren zijn van marmer en aan de zijden bevinden zich waaivormige dichte bogen.

De *Maksurah*, de ruimte vóór de *Mihrab*, die nu door een hek voor ons is afgesloten, werd vroeger gebruikt om waardevolle voorwerpen en mooie korangeschrijven te bewaren.

Rechts naast de *Mihrab* leidde een gang met loopbrug naar het *Alcázar* aan de overzijde van de straat. De hoogwaardigheidsbekleders konden, zonder zich tussen het volk te begeven, de moskee bereiken.

Aansluitend aan de *Mihrab* vinden we de *Capilla de Santa Teresa* met veel barokversieringen (ook wordt ze wel vernoemd naar kardinaal Pedro de Salazar: *Capilla del Cardenal*). De kapel wordt als sacristie gebruikt en geeft toegang tot de schatkamer, die veel waardevolle voorwerpen bevat. De trots van de schatkamer is de gotische monstrans in goud en zilver van Enrique de Arfe (Harfe). Deze kunstenaar is met Filips de Schone meegerisd uit Vlaanderen. Men zegt dat de monstrans is geïnspireerd door een Vlaams belfort, zoals dat van Antwerpen.

Toevoeging van Almansor

Het gedeelte dat onder Almansor gereedkwam, heeft acht schepen aan de oostzijde, die parallel lopen met de gehele lengte van de voorafgaande zuilengangen. Door deze aanbouw moest de patio met dezelfde breedte uitgebreid worden. Hierin bevindt zich ook de kathedraal.

Kathedraal

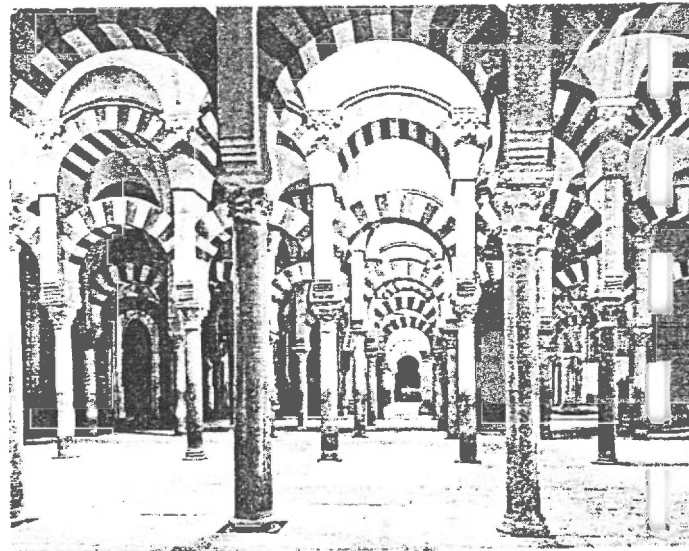
De kathedraal waarvan het schip hoog boven de moskee uitsteekt, past architectonisch niet in de moskee. Het is jammer dat hiervoor geen andere oplossing werd gevonden.

Hernán Ruiz en zijn zoon hebben het ontwerp voor de kathedraal gemaakt. De stijl is laat-gotisch en vroeg-renaïssancistisch. Later zijn er elementen uit de barok aan toegevoegd.

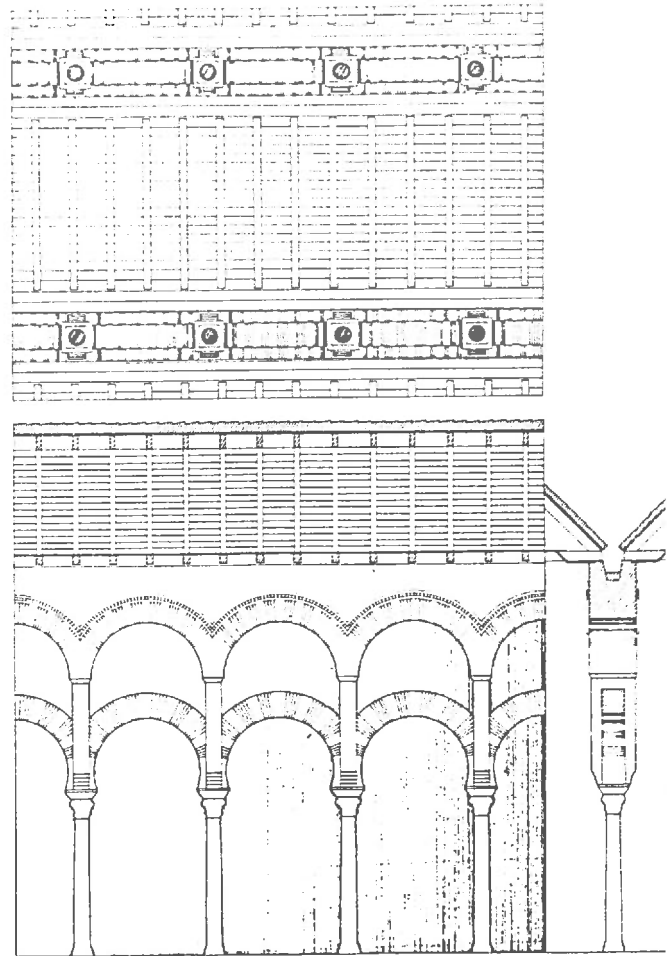
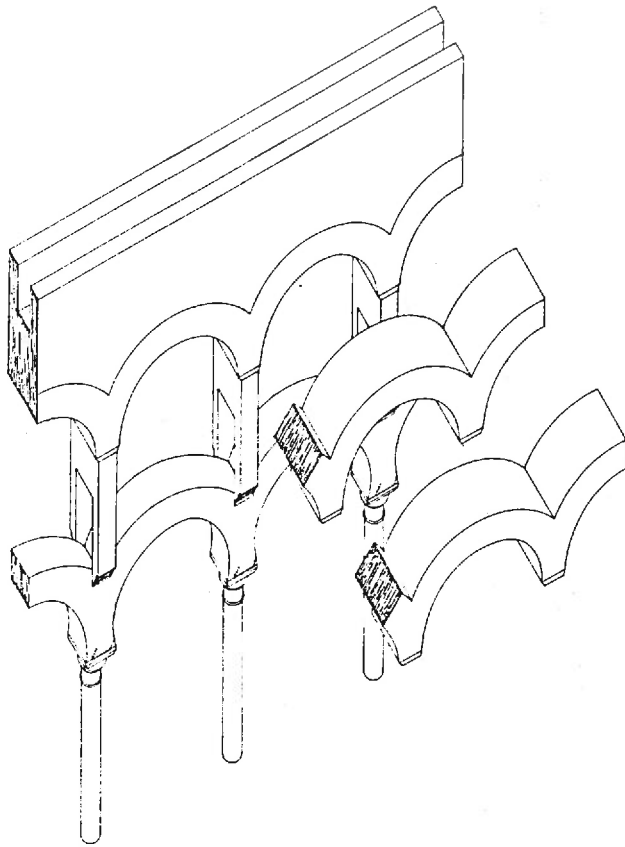
De kerk heeft de vorm van een Latijns kruis en bestaat uit de *Capilla Mayor* (hoofdkapel aan de oostkant) en het koor, die door een dwars-schip met twee kansels in barok van elkaar gescheiden zijn.

Het koor is door prachtige barokkoorstoelen van Pedro Duque Cornejo omgeven. Alle honderdzes stoelen zijn verschillend gedecoreerd.

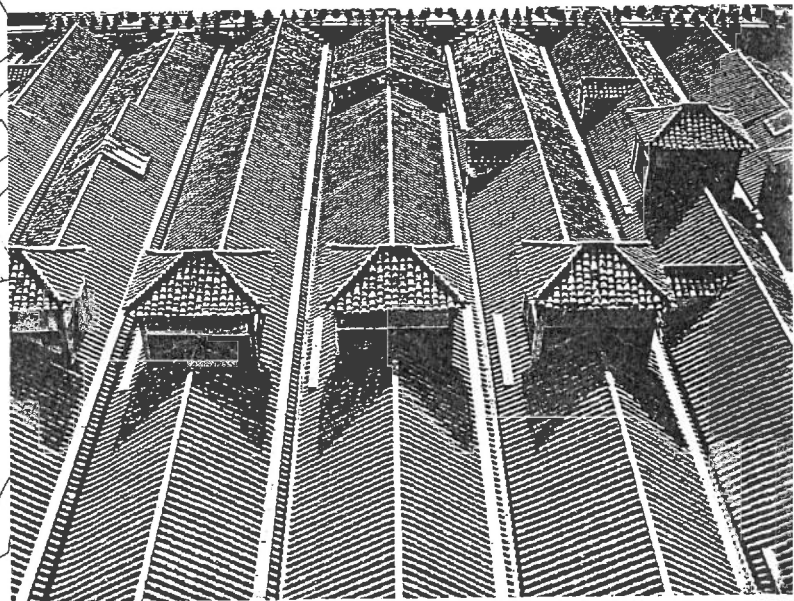
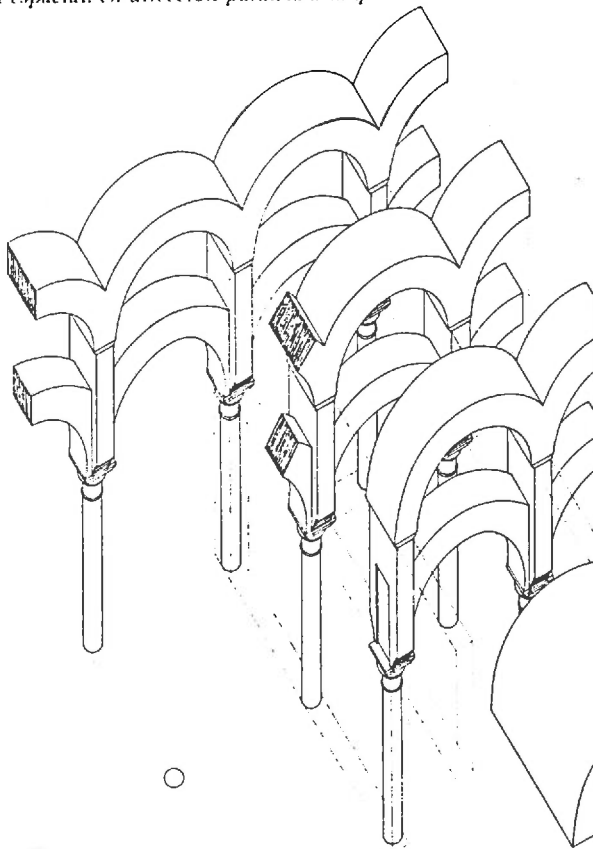
In de moskee zijn meer dan dertig kapellen te vinden, meestal langs de wanden, vooral in het uitbouwgedeelte van Almansor. De meeste zijn zó slecht verlicht, dat je er geen goede indruk van kunt krijgen.

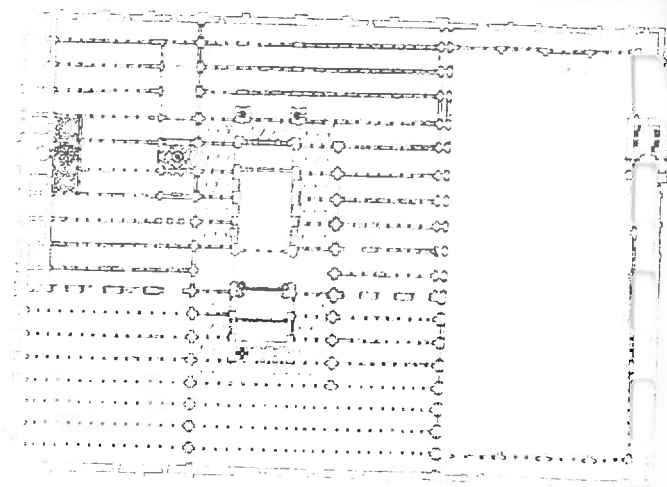
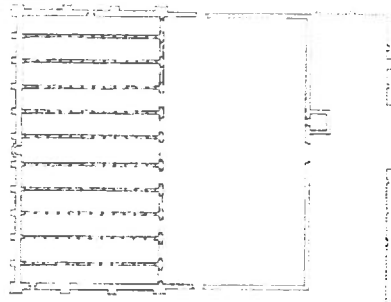

Het interieur van de moskee: een woud van zuilen.

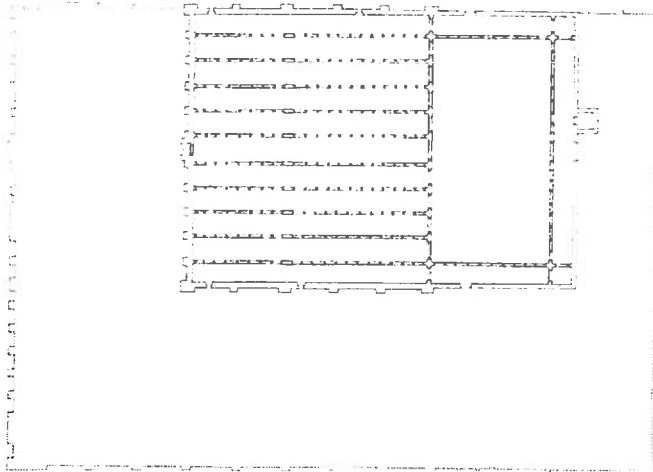

El "muro-acueducto" perpendicular a la qibla, que resuelve el drenaje de la cubierta y simultáneamente la estructura constructiva y la espacial de la Mezquita. Por otra parte, el grosor de los muros permite otra lectura espacial: en dirección paralela a la qibla.

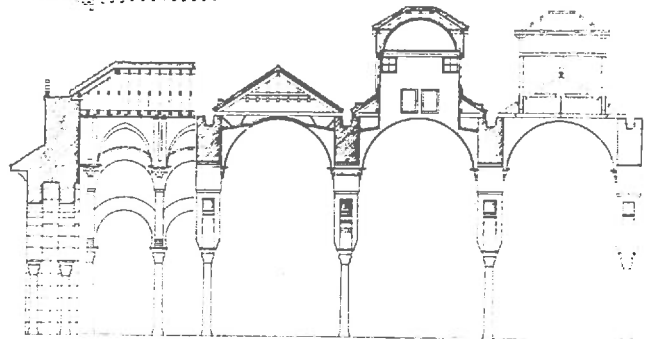
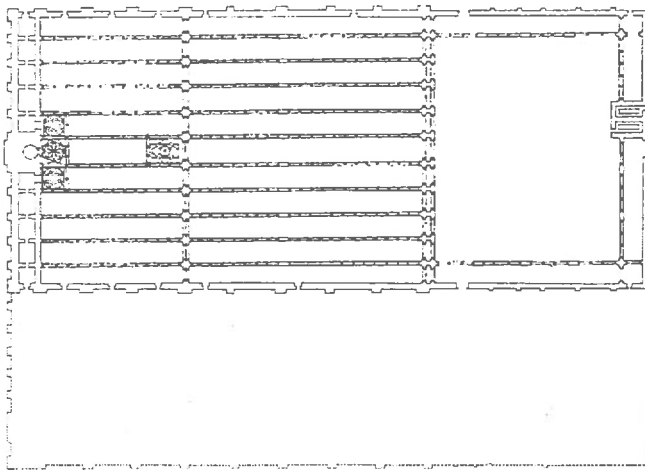
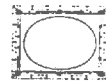
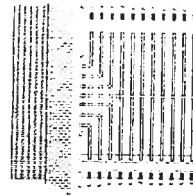

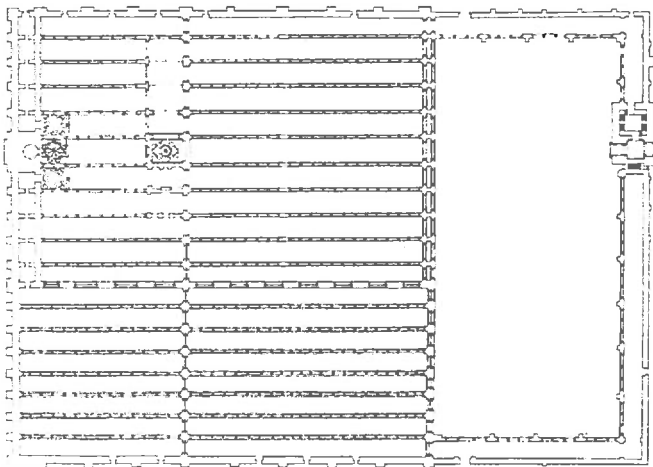
Planta de la Mezquita en la que se dibujan la "primera" catedral de estilo gótico y el gran crucero de Hernán Ruíz.

Arriba, las mezquitas de Abderramán I y Abderramán II. En puntos, el perímetro final del edificio.

Sobre estas líneas, dibujos de Ruíz Cabrero de las bóvedas barrocas y sus lucernarios, que iluminaron por primera vez bien el interior de la mezquita, cambiando su naturaleza espacial.

Arriba, la Mezquita de Alaquén II. Abajo, la Mezquita ampliada por Almanzor a su extensión definitiva.

3. OMGEVING VAN DE MOSKEE

Alcázar Nuevo

Vanuit de moskee gaan we vóór het grote bisschoppelijke paleis, vroeger een Moors slot, en de *Casa de los Expósitos* (Hospital de San Jacinto) naar links in de richting van de rivier.

Aan het eind van de weg zien we rechts het *Alcázar de los Reyes Cristianos*, ook wel genoemd het *Alcázar Nuevo*.

Het versterkte paleis ontstond in de 14e eeuw op de plaats van een vroeger Moors kasteel en werd gebruikt als verblijfplaats van de Castiliaanse koningen.

Het paleis heeft een prachtig park, dat zoveel mogelijk in Moorse stijl is gehouden. De brede waterpartijen en vele fonteinen herinneren hieraan. Er bevindt zich in het gebouw nu een museum met Romeinse mozaïeken en een grote Romeinse sarcofaag.

Plaza de las Bulas

Naar het noorden bereiken we over de Calle de Tomás Conde de Plaza de las Bulas.

In de buurt van dit pleintje bevinden zich enkele interessante gebouwen, zoals de *Casa de las Bulas*. In dit huis heeft wellicht de joodse arts en filosoof Maimonides gewoond (16e eeuw). We vinden er nu rond een aardige patio winkeltjes en een gezellige bodega. In Arabische tijden bevond zich hier een markt.

Hier ook zijn het *Museo Municipal Taurino* en het *Museo de las Artes Típicas*. Iets naar rechts is de *Capilla de San Bartolomé*, een kapel uit de 14e eeuw, waarvan de wanden met azulejostegels en Arabische teksten zijn versierd.

Synagoge

Iets ten noorden van de Calle de Maimónides staat de synagoge (1315). De synagoge is in mudéjarstijl gebouwd en heeft binnen fraai stucwerk. Op de binnenplaats is een plaquette aangebracht als eerbetoon aan de joodse arts en geleerde Maimonides.

Het gebouw is vierkant en heeft één verdieping. Je komt erbinnen door een kleine binnenplaats met een poort. De galerij waar de vrouwen tijdens de dienst moesten plaatsnemen, is nog te zien.

De synagoge was een Hebreeuwse tempel tot 1492, het jaar waarin Ferdinand en Isabella het bevel gaven de joden te verdrijven.

De synagoge van Córdoba is de enige die nog te vinden is in Andalusië. Met de twee in Toledo behoort ze tot de drie synagogen van Spanje.

Judería

Aan het eind van de Calle de Maimónides zien we de *Puerta de Almodóvar*. In de Moorse tijd heette deze poort *Bab-Yhud* (jodenpoort), omdat men door deze poort in de *Judería* (jodenwijk) komt.

Links vóór de poort staat het standbeeld van Seneca. Zowel de vader – de redenaar Seneca – als zijn zoon – de filosoof – werden in Córdoba geboren.

Het is niet verwonderlijk dat deze wijk graag bezocht wordt. De smalle, kronkelige straatjes, de huizen met fraaie patio's vol met bloemen, interessante pleinen, gezellige restaurants maken van de wijk een schilderachtig geheel. Het meest opvallend is het beroemde doodlopende straatje de Calle de las Flores met een overdaad aan bloemen en een mooi zicht op de toren van de moskee.

Patio's van Córdoba

Tijdens uw wandeling moet u beslist niet vergeten eens een kijkje te nemen in de vele patio's die u ongetwijfeld zult passeren. De oorsprong van deze patio's die zó vol staan met klim- en hangplanten, dat ze de functie van een binnentuin krijgen, gaat terug naar Romeinse en Arabische tijden.

De patio is een centraal gelegen deel in het huis, van waaruit de eromheen gelegen vertrekken te bereiken zijn. Vaak treft u er ook een fontein aan. Lang niet alle patio's zijn voor bezoekers toegankelijk.

In vele privé-huizen is de patio wel zichtbaar vanaf de straat, maar heeft men er een mooi smeedijzeren hek voor aangebracht.

De patio's zijn zó kleurrijk en zó uitbundig van bloeiende planten voorzien, dat menig fotograaf hier gretig enige opnamen zal maken.

Elk jaar in mei wordt er in Córdoba een wedstrijd gehouden, waarbij de bezitter van de mooiste patio een prijs ontvangt.

Patio's vindt men in de paleizen en openbare gebouwen van de stad, in de meer luxueuze huizen, maar ook in de heel eenvoudige.

Wandelend door de straatjes van de *Judería* komen we bij de Plaza del Ángel de Torres, waaraan de *Casa de los Ceas* of de *Casa del Indiano* ligt. De gevel laat alle bouwstijlen zien: mudéjar, plateresco en isabelino.

We komen rechts in de Calle del Buen Pastor en bevinden ons in een oud gedeelte van de stad. In de Calle de las Comedias vinden we het *Baño Árabe*. Men kan ze door een hek vanaf de straat zien. De Romeinen sprongen heel luxueus met hun baden om. De Moren hebben dit van hen overgenomen: in Córdoba zouden meer dan driehonderd openbare baden zijn geweest. Tegenover het Arabische bad bevindt zich het al eerder genoemde straatje vol bloemenpracht: de Calle de las Flores.

De Calle de las Flores in de Judería te Córdoba.

Plaza de Jerónimo Páez

Als we de Calle del Rey Heredia oversteken, bereiken we de Plaza de Jerónimo Páez. Aan het plein is de *Casa Páez*, een renaissancegebouw uit de 16e eeuw, waarin het *Museo Arqueológico Provincial* is ondergebracht. De belangrijke verzameling bevat vondsten uit de prehistorie, uit de tijd van de Iberiërs, een reliëf van Almodóvar del Río, van de Romeinen en een sarcofaag met tafereel uit het Oude Testament. Het museum is 's middags meestal gesloten.

Plaza del Potro

Vanaf het plein leidt een bochtige Calle de Julio de Romero de Torres naar de *Arco del Portillo*, een poort die deel uitmaakte van een Arabische vestingmuur. Dichtbij is de *Casa del Carpio*, een interessant paleis uit de 15e eeuw met Romeinse mozaïeken.

Ook Moorse stijlelementen zijn te herkennen in de binnenplaats die geheel gerestaureerd is. We steken de Calle de San Fernando over naar de interessante Plaza del Potro, genoemd naar het beeld van het veulen dat

boven op de sierlijke fontein – Fuente del Potro – werd aangebracht. Het plein deed vroeger dienst als veemarkt. Cervantes noemde dit plein in zijn *Don Quijote*. In de oude herberg 'Posada del Potro' waar tot voor kort boeren en veehandelaren een onderdak vonden, heeft Cervantes een tijd gewoond.

Aan dit plein bevindt zich ook het vroegere *Hospital de la Caridad*, thans het *Museo Provincial de las Bellas Artes*. In de kapel hangen schilderijen van 17e-eeuwse meesters uit Córdoba en omgeving, zoals Valdés Leal, Bocanegra en Antonio del Castillo.

Er is een aparte zaal voor beeldhouwwerk van Mateo Inurria, een beeldhouwer uit Córdoba.

Op de bovenste verdieping zijn Vlaamse en Italiaanse meesters vertegenwoordigd. Van Goya hangen er twee portretten, waaronder het bekende 'María Luisa'.

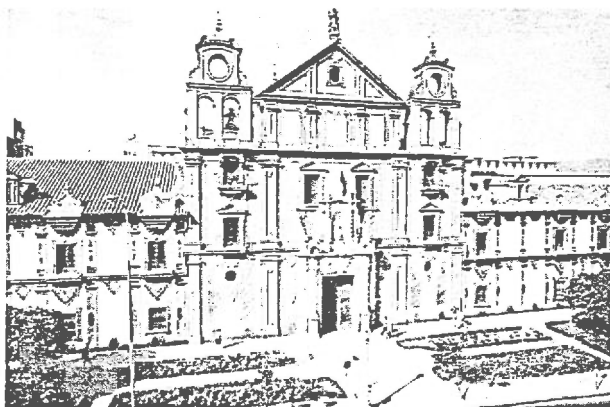
In dit gebouw, aan de andere kant van de tuin, ingang rechts, is het *Museo de Julio Romero de Torres*. Hij schilderde mensen en landschappen uit Andalusië. Het is duidelijk te zien dat hij een voorliefde had voor warmbloedige Spaanse schone.

Vanaf het plein is het in noordelijke richting maar een paar minuten lopen om het bezienswaardige *San Franciscoklooster* te bereiken. De stichting van het klooster vond plaats in de 13e eeuw onder Ferdinand III de Heilige, vrij spoedig na de verovering van Córdoba op de Moren. Zijn standbeeld staat in de patio. De kerk is van latere tijd. Het portaal (1785) is klassiek en het interieur is barok, maar dan in de churriguerescostijl. In de kerk zijn schilderijen van Valdés Leal en beelden van Alonso Cano te zien.

In de strakke gevel met steunberen is een roosvenster.

Tegenover de kerk staat het bronzen gedenkbeeld van Manolete, de beroemde stierenvechter die in 1947 in de arena de dood vond.

Uit de kerk komend gaan we naar rechts en slaan de eerste weg links in, de Calle Marroquies, die ons naar het centrum van de wijk leidt, de *Campo de la Merced*. Hier is de Plaza de Colón waaraan de *Colegio de la Merced* staat. In het door vele bomen schaduwrijke park kan na een wandeling verpozing gevonden worden.

De barokke voorgevel van de kerk de la Merced.

Plaza de la Corredera

Dit plein, ook wel genoemd Plaza Mayor of Plaza del Mercado, is erg populair onder de bevolking. Vroeger vonden er stieregevechten plaats. Het is omringd met eenvoudige bakstenen huizen in drie woonlagen. Op de begane grond zijn arcaden. Er staan regelmatig kraampjes met bloemen en andere koopwaar.

Als we in zuidelijke richting verder gaan, komen we langs de Carlos Rubio bij de *San Pedro*. Deze kerk was de kathedraal van de mozarabische christenen, christenen die leefden onder Arabische heerschappij.

De apsis en twee zijportalen dateren uit de 13e eeuw. In de hoofdkapel (*Capilla Mayor*) is een altaar in churriguerescostijl. Het fraaie cassettenplafond (*artesonado*) is het bekijken zeker waard.

We wandelen terug naar de Plaza de la Corredera en gaan naar de aan de noordzijde gelegen Calle de Pedro Lopez, die naar links uitkomt in de Calle de Claudio Marcelo. Deze grote winkelstraat volgend komen we op de Plaza de José Antonio.

Rondom de Plaza de José Antonio

Dit drukke plein waarvan de populaire naam Plaza de las Tendillas is, ligt in het stedelijk centrum van Córdoba. Het is de laatste jaren enkele keren vergroot. Omdat het in het hart van het nachtleven van Córdoba ligt, wekt de grote klok op het plein waarvan het carillon zich elk kwartier laat horen, bij menig nachtbraker irritaties of gewetenswroeging op.

Op het plein staat het standbeeld van de 'Gran Capitán'. Hier beginnen ook de belangrijkste winkelstraten, zoals de Calle de Claudio Marcelo, de Calle Cruz Conde en meer westelijk de Calle Gondomar. De Calle Gondomar komt uit op de brede Avenida del Gran Capitán, die vlak bij het station eindigt.

Waar de Calle Gondomar op de Avenida komt, staat de *San Nicoláskerk*, in de 13e eeuw gebouwd. De kerk valt op door de mooie achthoekige klokketoren. In de 16e eeuw vond een verbouwing plaats. In het interieur zien we een artesonadoplafond in mudéjarstijl en een opvallend barokaltaar.

Iets noordelijker bevindt zich de *San Hipólito* uit de 14e eeuw; ze werd in de 18e eeuw in barokstijl herbouwd.

Als we de Plaza de José Antonio in zuidelijke richting verlaten, komen we eerst bij de *San Salvadorkerk* (La Compañía). Deze jezuïetenkerk is gebouwd in de 16e-eeuwse barokstijl. Het hoofdaltaar is wat overdadiger, in churriguerescostijl, gemaakt. De andere altaren en een trap zijn weer in zuivere barokstijl.

Aan hetzelfde plein zien we de *Santa Victoriakerk* met een opvallende ronde koepel.

San Pablo

Iets verder van de Plaza de José Antonio verwijderd, bevindt zich de *San Pablockerk*. Vanaf het plein wandelen we door de Calle de Claudio Marcelo en komen langs het raadhuis, een renaissancegebouw met een in zwart marmer uitgevoerde trap. We passeren het gebouw links van ons. De eerste straat rechts is de Calle de San Pablo. De kerk is de moeite van een omweg waard. Het is een Romaans-gotisch gebouw en werd in 1241 als kloosterkerk voor de dominicanen gesticht. Na de moskee en de kathedraal is dit kunsthistorisch gezien het belangrijkste gebouw. Romaanse, gotische en mudéjarstijl zijn er aanwezig. Het prachtige artesonadoplafond in stucwerk heeft versieringen in mudéjarstijl. De Moorse koepel herinnert aan het gewelf van de *Mihrab* in de moskee. De muren zijn versierd met azulejos en ranken in stucwerk.

Stadswijk Santa María

We steken de Calle de San Pablo over en gaan in noordelijke richting, naar het *Palacio del Marqués de Viana*. Dit prachtige paleis heeft ruim honderdtachtig kamers, veertien patio's en tuinen en behoort tot de mooiste residenties van Córdoba. Alleen als de bewoners afwezig zijn, kan het gebouw onder geleide en na afspraak bezichtigd worden.

Iets voorbij dit paleis staat de *Santa María de Aguas Santas*. Deze kerk is het oudste gotische bouwwerk van de stad. In de 18e eeuw vond een verbouwing plaats met als gevolg vele barokkenmerken.

